

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԱՐԱՅՏԱ

ԵՐԵՒԱՆ 1992

9(47.925)

ՀՐ-91 ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

հշ.

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(Ք.ա. 28-27-րդ դարեր)

ԵՐԵՒԱՆ 1992

2985

Հանձին ԿԱՐԵՆ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ

աշխատությունը նվիրվում է հանուն հայրենիքի
զոհված ազատամարտիկների պայծառ հիշատակին:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ

784-92

«ԴԵՊՈ ԵՐԿԻՐ»
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
թիվ 8

Շնորհիվ հնագետների արդեն երկու դար շարունակվող աշխատանքների այսօր հայտնի են Հին աշխարհում գիր ու գրականություն ստեղծած մի քանի քաղաքակրթություն: Դրանցից մեկը (ըստ որոշ ուսումնասիրողների՝ հնագույնը) շումերական քաղաքակրթությունն է: Հարավային Միջագետքում (որ շումերները կերտել են իրենց քաղաքակրթությունը) կատարված պեղումների ընթացքում հայտնաբերվեցին հազարավոր շումերագիր կավե ամբողջական եւ բեկորներով պահպանված սալիկներ: Դրանց վերծանումը ցույց տվեց, որ շումերները ստեղծել են հարուստ եւ բազմաժանր գրականություն, որը մեծապես ազդել է ոչ միայն հետագա միջագետքյան, այլեւ ողջ առաջավորասիական մտքի ու գրականության ձեւավորման ու զարգացման վրա: Այսօր հայտնի են սալեյի քան հարյուր հիսուն գրական հուշարձանների բնագրեր, որոնք լույս են տպւում հնագույն պատմության ուսումնասիրության շատ հարցերի վրա¹:

Շումերները Հարավային Միջագետքի տարածքում ապրել եւ ստեղծագործել են Ք. ա. 5-րդ հազարամյակի վերջից մինչեւ Ք.ա. 2-րդ հազարամյակի սկիզբը: Հնագիտության տվյալները հավաստում են, որ հետագա շումերական քաղաքակրթության ստեղծողները մինչեւ Հարավային Միջագետքը յուրացնելը բնակվել են Հյուսիսային Միջագետքում եւ եղել են բարձր զարգացման հասած Հատտունյան մշակույթի կրողները²: Հեռանալով Հայկական լեռնաշխարհի հարավային սահմաններից՝ նրանք երկար ժամանակ պահպանել են կապը լեռնաշխարհի հետ: Հարավային Միջագետքը չունեւ մետաղների, անտառանյութի եւ այլ հումքի աղբյուրներ, ինչը որ կարելի էր բերել Հայկական լեռնաշխարհից. այդ են վկայում շումերական սկզբնաղբյուրները³:

1. Հարավային Միջագետքում կատարված պեղումների եւ նրանց արդյունքների մասին ընդհանրացնող ձեռնակ տե՛ս Крaмер С. Н. История начинается в Шумере, М., 1965; Белицкий М. М. Забытый мир шумеров, М., 1980; Kramer S. N. The Sumerians, Chicago, 1963:

2. История Древнего Востока, ч. 1, Месопотамия, М., 1983, с. 66-75. (բաժինը գրել է Վ. Կ. Աֆանասևան):

3. Ք.ա. 22-րդ դարում Հագաշի 2-րդ հարստության տիրակալներից

Հետեւաբար, Հայկական լեռնաշխարհի մասին հնագույն հիշատակությունները պետք է փնտրել շումերական գրավոր հուշարձաններում:

Ցավով պետք է նշել, որ շումերական քաղաքակրթության ստեղծած արժեքները մինչև օրս հայերենով չեն ներկայացվել ընթերցողին: Հայագիտության մեջ եւս հավուր պատշաճի ուշադրություն չի դարձվել շումերական գրավոր հուշարձանների ուսումնասիրությանը, որոնցից մի քանիսը, ինչպես ցույց կտրվի ստորև, Հայաստանի հնագույն պատմության ուսումնասիրության կարևոր սկզբնաղբյուրներն են:

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող այս գրքուկը նվիրված է շումերական աղբյուրներում հիշատակվող Արատտա երկրի տեղադրության, պետական կառուցվածքի, տնտեսության, մշակույթի եւ այլ հարցերի ուսումնասիրությանը: Այն նախատեսումն ունի ոչ թե վերջնական պատասխան տալու նրանում ներկայացվող հարցադրումներին, այլ հիմք դառնալու Ք.ա. 28-27-րդ դարերում Հայկական լեռնաշխարհում հիշատակվող պետության ուսումնասիրության՝ արատտագիտության⁴ համար: Սույն աշխատությունը, հավանաբար, զերծ չի լինի թերություններից ու բացթողումներից, եւ մենք շնորհակալությամբ կընդունենք աշխատությանը վերաբերող բոլոր դիտողությունները:

Գուշեան արձանագրություններում հիշատակում է այն երկրամասերի անունները, որոնցից փայտի, ֆարի ու մետաղի հումք է բերել Էնիմու տաճարի կառուցման համար, որոնց թվում հիշվում մասն Հայկական լեռնաշխարհի մարզերը (История Древнего Востока, ч.1, Месопотамия, с. 262-263; բաժինը գրել է Ի. Մ. Դյակոմովը):

Շումերները Արատտայում երկրագործական ապրանքները փոխանակել են մետաղների եւ թանկարժեք ֆարերի հետ (տե՛ս սույն ուսումնասիրության «Արատտայի տնտեսությունը եւ ապրանքափոխանակային հարաբերությունները» վերնագրի տակ):

4. Արատտայի վերաբերյալ գրվել են տասնյակ ուսումնասիրություններ, որոնց հեղինակները (բացի Մ. Գավուֆյանից եւ տողերիս հեղինակից) Արատտան տեղադրել են Աֆղանստանի, Իրանի տարբեր շրջաններում: Մեր խորին համոզմամբ, Արատտան գտնվել է Հայաստանի տարածքում, եւ արատագիտություն ասելով հասկանում ենք հայագիտության մի ճյուղ, որը զբաղվում է Հայաստանի հնագույն պատմության մի շրջանի (Ք.ա. 28-27-րդ դդ.) ուսումնասիրությամբ (հմմտ. հայասագիտություն, բիայնագիտություն եւ այլն):

ՄԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Շումերական գրականության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում շումերական դյուցազնավեպը, որն իր ժանրում առաջինն է համաշխարհային գրականության մեջ և կարելի է իբրև պատմական սկզբնաղբյուր։ Դյուցազնավեպն այսօր հայտնի է ինը վիպերգով, որոնցից հինգը տեղեկություններ են պարունակում Արատտայի և շումերա-արատտական հարաբերությունների մասին։ Դրանց բնագրերը գտնվել են շումերների պաշտամունքային կենտրոն Նիպուրում (այնտեղ պաշտվում էր շումերների աստվածահայր Էնլիլը)։

Դյուցազնավեպի առաջին պատումը «Էնմերքարը և Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգն է՝ մեզ հայտնի հնագույն վիպերգը։ Այն շուրջ 20 լրիվ ու բեկորներով պահպանված սաղիկներից վերականգնել և վերծանել է ամերիկացի նշանավոր շումերագետ Ս. Ն. Քրամերը, 1952 թվին¹։ Վիպերգի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են բազմաթիվ հայտնի շումերագետներ, որոնց ուսումնասիրություններն ի մի բերելով՝ Ի. Տ. Կանեան 1964 թվին հրատարակել է լրացված բնագիրը²։ Վիպերգը բաղկացած է 637 տողից։

Երկրորդ՝ «Էնմերքարը և Էնսուքուշիբաննան» (հետագա ճշգրտմամբ՝ «Էնմերքարը և Էնսուքեշշաննան») վիպերգի բնագիրն ամբողջությամբ չի հրատարակվել։ Ձեռքի տակ ունեցել ենք վիպերգի բովանդակության շարադրանքը՝ որոշ բնագրային մեջբերումներով՝ կատարված Ս. Ն. Քրամերի կողմից³։

«Լուգալբանդան և Խոտում լեռը» կամ «Լուգալբանդան լեռների խավարում» վիպերգը մեզ է հասել առանց վերջին հատվածի և կազմում է 500 տողից ավելի։ Վիպերգի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Մ. Լամբերը և Ք. Վիլքեն (որոնք, համապատասխանաբար, վիպերգին տվել են վերոհիշյալ անվանումները), սակայն երկուսն էլ բնագիրը հրատարակել են հատվածաբար⁴։ Ձեռքի տակ չունենալով հիշյալ գիտնական-

1. Kramer S.N. Enmerkar and the Lord of Aratta, Philadelphia, 1952.

2. "Энмеркар и верховный жрец Аратты", транскрипции, перевод, комментарий и ввводные статьи И. Т. Каневой. - ВДИ, 1964, N4, с. 190-225.

3. Kramer S.N. From the Tablets of Sumer, Indian Hills, Falcon, 1956, p. 232-234; Kramer S.N. History begins at Sumer, New York, 1959, p. 204-207.

4. Афанасьева В. К. Гильгамеш и Энкиду, М., 1979, с. 98.

Անրի ուսումնասիրությունները, մենք օգտվել ենք Ս. Ն. Բրամերի աշխատություններից, որոնցում հեղինակը բովանդակության շարադրանքի հետ տալիս է վիպերգի առանձին հատվածների թարգմանությունը⁵:

«Լուսապրանդան և Էմմերդարը» կամ «Լուսապրանդա» վիպերգի բնագիրը հրատարակել է Ջ. Վիլքեն, որի կարծիքով այս վիպերգը նախորդի հետ կապով է կազմել միասնական կոմպոզիցիա՝ բաղկացած շուրջ 900 տողից⁶։ Այս վիպերգի համար եռ մեզ իբրև սկզբնաղբյուր են ծառայել Ա.Ն. Ջրամերի աշխատությունները⁷։

«Գլխամեջը եւ անմահների երկիրը» Գլխամեջին ձեռնված հինգ վիպերգից միակն է, որում հիշատակվում է Արատուա երկիրը: Վիպերգի առաջին մասն ըստ 14 սայիկների վերականգնել եւ վերծանել է Ա.Ն. Զրամերը⁸: Այնուհետեւ Ըորագյուտ հատվածների ու հրատարակված բնագրի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են շումերագետներ Ա. Ֆայքեն-Չրայնը, Զ. Դեյքը, Լ. Մաքոուշը, որոնց հետազոտություններն ի մի բերելով՝ Վ. Կ. Աֆանասևան հրատարակել է վիպերգի համահավաք բնագիրը, որը կազմում է 233 ստի⁹:

Իրացազնավեպի բնագրերը թվագրվում են Բ.ա. 20-18-րդ դարերով: Վիպերգերից շատերն սկսվում են «այն ժամանակներում, երբ բաժանվեցին ճակատագրերը մարդկանց», «այն ժամանակներում, երբ բաժանվեցին երկինք ու երկիր» արտահայտություններով, ինչը մտածել է տալիս, որ վիպերգում պատմվող իրադարձությունները տեղի են ունեցել Բ. ա. 20-րդ դարից շատ ավելի վաղ: Վիպերգերի եւ շումերագիր այլ հուշարձանների (Լիպիտ-Իշշարի օրենքներ, Սամսիլումի, Սինդիդիճամի, Գիլգամեշի արձանագրություններ) համեմատությամբ, ինչպես նաեւ վիպերգերի լեզվի ու ոճի առանձնահատկությունների քննությամբ ցույց է տալիս, որ վիպերգերը գրի են առնվել սկսած Բ.ա. 22-րդ դարից (Բ.ա. 22-20-րդ դարերում նոր շումերական ժամանա-

5. Kramer S.N. From the Tablets of Sumer, p. 237-238; Kramer S.N. History begins at Sumer, p. 209-211.

⁶ Афанасьева В. К. Гильгамеш и Энкиду, с. 98-99.

7. Kramer S.N. From the Tablets of Sumer, p. 235-237; Kramer S.N. History begins at Sumer, p. 207-209.

8. Kramer S.N. Gilgamesh and the Land of Living, JCSI, 1947, p. 1-46

9. Поезия и проза Древнего Востока, М., 1973, с. 130-135.

կաշրջանում են գրվել եւ գրի առնվել մեզ հասած շումերական գրական ստեղծագործությունների մեծ մասը):

Վիպերգերում պատմվող դեպքերի ժամանակաշրջանը որոշվում է նրանցում նկարագրվող հասարակության բնույթի քննությամբ: Ըստ վիպերգերի, այդ ժամանակներում շումերական քաղաք-պետությունները կազմում էին առանձին քաղաքական միավորներ, որոնց գլուխ կանգնած էին «էն» («գերագույն քուրմ») տիտղոսը կրող կառավարիչներ: Գոյություն ունեին ավագներից կազմված խորհուրդներ, որոնց հետ պետք է հաշվի նստեին կառավարիչները: Կառավարիչների իշխանությունը բավականին թույլ էր: Վիպերգերում նկարագրվող հասարակությունը չէր կարող գոյություն ունենալ աքաղական ժամանակաշրջանում (Ք.ա. 2316-2176թթ), երբ ամբողջ Միջագետքը միավորված էր Աքադի իշխանության ներքո, եւ տիրում էին կենտրոնացված միապետական կարգերը: Վիպերգի դեպքերը չէին կարող տեղի ունենալ նաեւ Միջագետքի պատմության վաղդինաստիական շրջանի երրորդ փուլում (Ք.ա. 2500-2315թթ), քանզի այդ ժամանակ կառավարիչների իշխանությունը թե՛ քաղաքական, թե՛ տնտեսական առումով ավելի ուժեղ էր, քան վիպերգերի պատմած ժամանակաշրջանում: Վիպերգերում ներկայացվող հասարակության բնույթը համապատասխանում է վաղդինաստիական ժամանակաշրջանի առաջին (Ք.ա. 2750-2615թթ) եւ երկրորդ (Ք.ա. 2625-2500թթ) փուլերին¹⁰:

Վիպերգերում հիշատակվող դեպքերի ժամանակագրությունն էլ ավելի մեծ ճշտությամբ կարելի է որոշել «Շումերական արքայացանկի» օգնությամբ: Այն գրվել է Ուրի 3-րդ հարստության տիրապետության ժամանակաշրջանում՝ Ք.ա. 2112-2003 թթ: Նրանում տեղ են գտել շումերական զահակալների անունները, զահակալման ժամկետները, նշանավոր գործերն ու այլ տեղեկություններ¹¹: Ըստ արքայացան-

10. Վերագրյալ ժամանակագրական վերլուծությունը վերցրել ենք Ի. Տ. Կանեւայի ուսումնասիրությունից (Канева И. Т. Шумерский героический эпос как исторический источник. - ВДИ, 1964, N3, с. 245 - 247)՝ այն լրացնելով Վ. Ա. Զակրաբնի կազմած ժամանակագրական աղյուսակի տվյալներով (История древнего Востока с. 486 - 491):

11. Jacobsen Th. The Sumerian King List, Assyriological Studies, N 11, Chicago, 1939.

կի դյուցազնավեպի հերոսներ Էմներքարը, Լուգալքանդան եւ Գիլգամեշը, համապատասխանաբար, Ուրուկի (Շումերի գլխավոր քաղաքներից, Աստվածաշնչում Արեք) առաջին հարստության երկրորդ, երրորդ եւ հինգերորդ արքաներն են: Ուրուկի առաջին հարստությունն ունեցել է 12 արքա.

1.	Մեսքինգաշեր	-325 տարի
2.	Էմներքար	-420 տարի
3.	Լուգալքանդա	-1200 տարի
4.	Դումուգի	-100 տարի
5.	Գիլգամեշ	-126 տարի
6.	Ուրունգալ	-30 տարի
7.	Ուգուկուվամա	-15 տարի
8.	Լաբաշեր	-9 տարի
9.	Էննոննաբանա	-8 տարի
10.	Ուրգանդե	-36 տարի
11.	Մեղամանա	-6 տարի
12.	Լուգալկիզուր	-36 տարի ¹²

2նայած հարստության առաջին հինգ արքաների գահակալման ժամկետների ակնհայտ չափազանցմամբ, որը, հավանաբար, շումերների մեջ նրանց առավել հայտնի ու սիրված լինելու արգասիք է,¹³ կան

12. Նույն տեղում, էջ 84-ից: Հմմտ. Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер, М., 1959, с. 169-170.

13. Ձի բացատվում, որ առաջին հինգ արքայի գահաժամկետները հաշված լինեն լուսնային ամիսներով, իսկ հետագայում սխալմամբ համարվելին տարիներ: Շումերները լուսնա-արեգակնային օրացույց կիրառել են Ք.ա. 25-րդ դարից (Бикерман Э. Хронология древнего мира, М. 1975, с. 19): Լուսնա-արեգակնայինից ավելի վաղ հաշվումները կատարվել են լուսնային օրացույցով: Մեկ լուսնային ամիսը հավասար է 29,5 օրվա (Բադալյան Հ., Օրացույցի պատմություն, Ե., 1970, էջ 12-14) եւ տարիները լուսնային ամիսներ համարելով՝ կստանանք, որ Ուրուկի առաջին հարստության առաջին հինգ արքաները, հավանաբար, իշխել են 26, 34, 97, 8 եւ 11 տարի (Լուգալքանդայի 97 տարին գուցե վերաբերվում է նրա կյանքի, այլ ոչ թե իշխանության տարիներին. վիպերգերը պատմում են նրա սխրամքների մասին մինչեւ իր գահակալելը՝ Էմներքարի գահակալման օրոք): Հարկ է նշել, սակայն, որ մույն սկզբումնով չի կարելի բացատրել «Շումերական արքա-

բազմաթիվ փաստեր, որոնք հավաստում են այդ հարստության պատմականությունը¹⁴։ Վերջին յոթ արքաների գահակալության ժամկետները կասկածի տեղիք չեն տալիս եւ միասին կազմում են 140 տարի։ Միաժամանակ հայտնի է Ուրուկի առաջին հարստությանն անմիջապես հաջորդած Ուրի առաջին հարստության ժամանակաշրջանը (Ք.ա. 2500-2425 թթ)¹⁵։ Ուրի առաջին հարստության տիրապետության սկզբից հետո գնալով 140 տարի՝ կստանանք Գիլգամեշի իշխանության ավարտի տարեթիվը՝ 2640 թիվ։ Նշանակում է Ուրուկի առաջին հարստության հինգ արքան (որոնց մեջ են վիպերգերի հերոսներ Էնմերքարը, Լուգալբանդան եւ Գիլգամեշը) իշխել են Ք.ա. 2750-2640 թվերի միջեւ, այսինքն՝ Ք.ա. 28-27-րդ դարերում։

Իբրեւ սկզբնաղբյուր կարելու է նաեւ աքադական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպը, որի համար գաղափարասյուժետային հիմք են հանդիսացել Գիլգամեշի մասին շումերական վիպերգերը (հատկապես «Գիլգամեշը եւ անմահների երկիրը» վիպերգը)։ Աքադական դյուցազնավեպը մեզ է հասել մի քանի տարբերակով, որոնցից ամենատարողականը Նինվեինն է։ Այն գրի է առնվել 12 պնակիտի վրա¹⁶։ Դյուցազնավեպը երկու անգամ թարգմանվել է հայերեն¹⁷։

Սրանք են այն հիմնական սկզբնաղբյուրները, որոնց ուսումնասիրությունը լույս է սփռում Հայաստանի Ք.ա. 28-27-րդ դարերի պատմության վրա։ Նշենք նաեւ, որ մենք հնարավորություն չունեցանք ծանոթանալու Արատտային վերաբերող որոշ նորագյուտ սկզբնաղբյուրների¹⁸, որոնց ուսումնասիրությունը մնում է ապագայի խնդիր։

յացանկում» հիշվող բոլոր չափազանցված գահաժամկետները։

14. Дьяконов И. М., Ծշվ. աշխ. էջ 168-169։

15. Միջագետքի հնագույն պատմությանը վերաբերող ժամանակագրական տվյալները տե՛ս Бикерман Э., Ծշվ. աշխ. էջ 175-185։

16. Դյուցազնավեպը, նրա մասին մանրամասն տեղեկությունները եւ գրականության ցանկը տե՛ս Эпос о Гильгамеше, перевод с аккадского, статья и комментарии И.М. Дьяконова, М. - Л., 1961։

17. Ն. Մարտիրոսյանի թարգմանությամբ՝ Գիլգամեշ (Հին Արեւելի դյուցազնավեպ), Ե., 1963, էդ. Սարգսյանի թարգմանությամբ՝ Հին Արեւելի պոեզիա (ՀԱՊ), Ե., 1982, էջ 101-169։

18. Այդպիսի սկզբնաղբյուրներից է Էբլայի (Հյուսիսային Սիրիա) պեղումներից գտնված վիպերգի մի հատված, որում հիշվում են Գիլգամեշը

Շումերական վիպերգերն արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում Շումերի և Արատտայի միջև գոյություն ունեցած առևտրափոխանակային, դիվանագիտական, ռազմական հարաբերությունների, այդ երկրները կապող ճանապարհների մասին: Վերջիններիս վերաբերող տեղեկությունների վերլուծությունն էլ հնարավորություն է տալիս գտնելու Արատտա երկրի տեղը:

Արատտայից Շումեր գնում էին գետով:

Արատտա երկրի տեղադրության հարցում կարևոր ծառայություն է մատուցում «Էնմերքարը և Էնուխքեշդաննան» վիպերգը: Նրա բովանդակությունը հետևյալն է:

Արատտայի արքա Էնուխքեշդաննան ցանկանում էր, որ Շումերը ենթարկվի Արատտային: Նա ժողով է գումարում, որի ընթացքում առատտացի մի քույր նրան առաջարկում է իր օգնությունը. քույրը խոստանում է նավարկել «Նիրուկի գետով», հպատակեցնել բոլոր երկրները «վերևից ներքև, ծովից մինչև մայրիների լեռները» և վերադառնալ հաղթանակած ու հարուստ ավարով: Արքան ընդունում է առաջարկը, իսկ քույրը հասնում է Ուրուկ, բայց անհաջողության է մատնվում և սպանվում¹:

Այս վիպերգից ակնհայտ երևում է, որ Արատտայից Շումեր գոյություն է ունեցել ջրային ճանապարհ: Ջրային ճանապարհի գոյության մասին է խոսում նաև «Էնմերքարը և Արատտայի գերագույն քույրը» վիպերգի առաջին հատվածը, ըստ որի Ուրուկի² տաճարները հնացել ու ճաքճել էին, որովհետև

ու Արատտա երկիրը (տե՛ս Древняя Эбла, М., 1985, с.334): Ըստ մի չստուգված բանավոր տեղեկության Արատտային վերաբերող տեղեկություններ են պարունակում նաև Միջագետքի միջին շրջանում գտնվող Մարի քաղաք-պետության արխիվները:

1. Kramer S.N. From the Tablets of Sumer, p. 232-234; Kramer S. N. History begins at Sumer, p. 204-207.

2. Ուրուկը շումերական քաղաք-պետություն է: Այն գտնվել է Միջագետքի

16. — Գաղարկություն չեն կատարում,
17. — քարեր, բրոնզ, կապար, լաջվարդի կտորներ
18. — միասին չեն բերում իրենց լեռներից...³

Դրանից հետո Էնմերքարը դիմում է պատերազմի աստվածուհուն, որպեսզի վերջինս օգնի իրեն հնազանդեցնելու արատտացիներին եւ ստիպի նրանց շինանյութ եւ թանկարժեք քարեր բերելու եւ կատուցելու տաճարներ Ուրուկում, ինչից էլ պարզ է դառնում, որ Գալսկինում արատտացիներն են շինանյութ ու թանկարժեք քարեր արտահանել Շումեր (բերված հատվածը Գաղարկության մասին նույնպես վերաբերում է նրանց. տե՛ս նաեւ տող 31-32)⁴:

«Էնմերքարը եւ Էնսուքեշդանան» վիպերգը տալիս է նաեւ այդ ջրային ճանապարհի անունը՝ «Ուրուկի գետ»։ Ուրուկով հոսել է միայն Եփրատ գետը, հետեւաբար, ջրային ճանապարհը երկու երկրների միջեւ պետք է եղած լիճեր հենց Եփրատը, ոռոտի եւ Արատտան պետք է փնտրել Եփրատի ավազանում։ Ուրուկից հարավ՝ մինչեւ Պարսից ծոց, շումերական հողեր էին։ Արատտայից Գաղարկությունը չէր կարող կատարված լինել ծոցով, այլապես բնագրում «Ուրուկի գետի» փոխարեն կհիշատակվեր Պարսից ծոցը, որը շումերական աղբյուրներում սովորաբար կրում է «Արեւածագի ծով» կամ «Հավերժ աղմկող ծով» անունը։ Ուրեմն Արատտան պետք է որոնել Ուրուկից հյուսիս։

Վիպերգերում բազմիցս նշվում է, որ Արատտան բարձր լեռնային երկիր է։ Ուրուկից մինչեւ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային սահմանը (Հայկական Տավրոսի լեռները) Եփրատի ավազանում որեւէ լեռնային շրջան չկա. ամենաբարձր կետը չի գերազանցում 1000 մետրը։ Ուստի եւ այդ տարածքում չէր կարող գտնված լինել Արատտա երկիրը։ Ավելի հյուսիսում ակունքներից մինչեւ Հայկական Տավրոսի լեռները Եփրատը հոսում է Հայկական լեռնաշխարհով, որից էլ հետեւում է, որ Արատտան եւս, մասամբ կամ ամբողջովին, գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում։

Հայաստանից Եփրատով Միջագետք Գաղարկության մասին տե-

հարավում՝ Եփրատի ափին, եւ եղել է Ուրուկի հիմն հարստությունների բաղաձայն միավորումների կենտրոնը։

3. "Энмеркар и верховный жрец Аратты", с. 205.

4. Նույն տեղում։

դեկություններ են պահպանվել անտիկ հեղինակների երկերում, որոնք ավելի արժանահավատ են դարձնում Հայկական լեռնաշխարհից դեպի հարավ սալաքներ փոխադրելու և ռազմական արշավանք կատարելու վիպերգերի տեղեկությունները:

«Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, ինչը ինձ այս քաղաքից հետո թվում է ամենագարմանալին: Նավերը, որոնցով (ասորեստանցիները) նավում են գետն ի վար՝ դեպի Բաբելոն, կտր են և ամբողջովին կաշեպատ: Արմենիայում, որը գտնվում է Ասորեստանից վերել, նրանք կըստում են ուռնեմներ, (որոնցով) պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կավե ծածկով, նավի հատակի նման... Այդ նավերը պատրաստում են եւ՝ շատ մեծ, եւ՝ առավել փոքր: Դրանցից ամենամեծերն ունեն հինգ հազար տաղանդ տարողություն»⁵:

Մեկ հունական (ատտիկյան) տաղանդը հավասար է 26,2 կիլոգրամի⁶: Չափի ժամանակակից միավորով արտահայտված՝ ստացվում է, որ Հայաստանից Բաբելոն նավարկած ամենամեծ նավերն ունեցել են շուրջ 130 տոննա տարողություն: Եթե անգամ չափազանցված է այս թիվը, վկայությունն, այնուամենայնիվ, խոսում է հոգուտ Եփրատով Հայաստանից նավարկություն կատարելու փաստի:

Մեկ այլ հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում Դիոդորոս Սիկիլիացին. «Սեմիրամիսը (Շամիրամը) Հայկական լեռներից մի քար կըստրեց, երկարությունը 130 ոտնաչափ, իսկ լայնքը և հաստությունը՝ քսան և հինգ. նա ջորիների և եզների բազմաթիվ լծերով (այդ քարը) իջեցրեց դեպի գետը և այնտեղից բարձեց լաստի վրա և դրանով հոսանքն ի վար բերելով մինչև Բաբելոնիա, այն կանգնեցրեց ամենաերեւելի ճանապարհի կողքին, որպես զարմանալի տեսարան այնտեղից անցնողներին: Ոմանք այն, իր ձեռի պատճառով, անվանում էին կտորոջ, որը և համարում են, այսպես կոչված, յոթ հրաշալիքներից մեկը»⁷:

5. Հերոդոտոս, Պատմություն իմը գրից, քարգ. Սիմոն Կրկյաշարյանի, Ե., 1986, էջ 79-80:

6. Геродот, История в 9-и книгах, Л. 1972, с. 546, /раз. Античные миры/.

7. Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, առաջաբանը, ծանոթագր. և քարգմ. Ս. Մ. Կրկյաշարյանի Ե., 1985, էջ 27:

Շումերից Արատտա տանող ճանապարհն անցնում էր խոտիների երկրով.

Դյուցազնավետում հիշատակվում է Շումերն ու Արատտան կապող երեք ճանապարհ, որոնցից մեկը ջրային, երկուսը՝ ցամաքային: Հատկանշական է, որ Արատտայից Շումեր գնում էին ջրային ուղիով, իսկ Շումերից Արատտա տանող երկու ճանապարհն էլ ցամաքային էին: Սա եւս մի լրացուցիչ փաստարկ է, որը խոսում է Արատտան Հայկական լեռնաշխարհում տեղադրելու օգտին. եթե Արատտա-Շումեր ջրային ուղին անցներ Պարսից ծոցով, ապա այն կլիներ երկկողմանի, եւ Շումերից Արատտա նույնպես կգնային նավով: Սակայն հիշատակված ջրային ուղին միակողմանի է, որի պատճառը Եփրատի հոսանքի ուժգնությունն է⁸:

Երկրորդ ճանապարհը հիշվում է «Լուգայբանդան եւ Խոտում լեռը» (կամ «Լուգայբանդան լեռների խավարում») վիպերգում: Վիպերգը պատմում է հետևյալը:

Շումերական գործի գլուխ անցած՝ Էմեքքարն արշավում է դեպի Արատտա: Արշավանքի մասնակիցների մեջ էր Լուգայբանդան: Շանապարհին, երբ գործը հասնում է Խոտում երկիր («լեռ» եւ «երկիր» բառերը շումերերենում գրվում են նույն կերպ), Լուգայբանդան հիվանդանում է: Թողնելով նրան տեղում, գործը շարունակում է արշավանքը՝ պայմանով, որ վերադարձին վերցնեն Լուգայբանդայի մարմինը եւ տանեն հայրենի երկիր: Այնուհետեւ պատմվում է, թե ինչպես է աստվածների (հատկապես արեւի աստված Ուրուի) բարեհաճության շնորհիվ առողջանում Լուգայբանդան եւ ինչ արկածներ է ունենում⁹:

8. Շարունակելով պատմել Հայաստան-Բաբելոն նավարկության մասին՝ Հեբոդոտոսը գրում է. «Նավելով Բաբելոն հասնելուց եւ բեռը վաճառելուց հետո նրանք վաճառքի են հանում նաեւ նավերի կմախքը եւ ամբողջ ծղոտը, իսկ կաշիները բարձում են գրաստների վրա եւ վերադառնում արմենների մոտ: Քանզի գետն ի վեր ոչ մի կերպ հնարավոր չէ նավել՝ գետի արագության պատճառով»: (Պատմություն ինը գրքից, էջ 80):

9. Kramer S.N. From the Tablets of Sumer, p. 237 - 238; Kramer S.N. History begins at Sumer, p. 209 - 211.

Խոստումը ըստ վիպերգի գտնվել է Շումերի եւ Արատտայի միջեւ: «Էնմերքարը եւ Էնուխքեշդաննան» վիպերգի քննությունից պարզվեց, որ Արատտան գտնվել է Շումերից հյուսիս՝ Հայկական լեռնաշխարհում: Ըստ «Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգի, Շումերի հյուսիսային հարեանը Ուրի երկիրն էր (հետագայում Աքադի թագավորություն)¹⁰: Ուրին գտնվել է Կենտրոնական Միջագետքում: Հետեաքար, Խոստումը պետք է փնտրել Կենտրոնական Միջագետքի եւ Հայկական լեռնաշխարհի միջեւ: Մեր այս կարծիքը հիմնավորվում է այլ փաստերով եւս:

Խոստում տեղանունը կազմված է խոտի ցեղանունից եւ -ում մասնիկից¹¹ (հմմտ. Լուպրում, Կուսիում եւ այլն): Խոստում երկիրը տեղադրվում է Զագրոսի հյուսիսային լեռնաճյուղերին, Վանա լճից հարավ-արևելք¹² (հետագայում խոտիների հիմնական կենտրոնը դառնում է Հյուսիսային Միջագետքը)¹³: Ծաղունակելով Շումեր-Խոստում ճանա-

10. "Энмеркар и ...", с. 208.

11. Kramer SN. The Sumerians, p. 25.

Ըստ Ա. Կիֆիշինի հաղորդման, մույմ

կարծիքին է մասն շումերագիտության հիմնադիրներից Ա. Ֆալբեմշթայնը

(Кифишин А. Географические воззрения древних шумеров при патеси Гудеа

(2162-2137гг. до н.э.). - Палестинский сборник, вып. 13(76), М.-Л., 1965, с.71):

12. Hrouda B. Die Churriter als Problem archaologischer Forschungen, Archaeologia Geographica, August, 1958, S. 14.

Խոտին խոտիների ինքնանվանումն է: Այդ անվամբ են նրանք հիշվում խեթական, եգիպտական եւ հին եբրայական աղբյուրներում: Շումերները խոտիների երկիրը Հյուսիսային Միջագետքում կոչել են Սուրիր: Ահադերեմում այդ երկրը հանդես է եկել Սուբարտու (կամ Շուբարտու) անունով, իսկ նրա բնակիչները կոչվում են սուբարեցիներ: Սուբարտուի տարածքը շարունակվում է կոչվել մույմ անունով մասն այն ժամանակ, երբ այդ տարածքում այլեւս խոտիներ չկային, իսկ Ք.ա. 7-6-րդ դարերում Սուբարտուն հանդես է գալիս որպես «Ասորեստան» անվան հոմանիշ: Ամենայն հավանականությամբ, այդ անվանումը ոչ թե խոտիներին, այլ մինչխոտիական ժամանակներից Հյուսիսային Միջագետքին տրված տեղանուն է (Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии, М., 1967, с.114 - 120; Дьяконов И. М. Предыстория армян

Հյուսիսային Միջագետքը¹³: Շարունակելով Շումեր-Խոտում ճանապարհը (Խոտումը գտնվում էր Շումերի եւ Արատտայի միջեւ), կրկին դուրս կգանք Հայկական լեռնաշխարհ, այս անգամ Վանա լճի ավազան:

Այսպիսով, Արատտա երկրի տեղադրության հարցի ըննությամբ ցույց է տալիս, որ այդ երկրի կազմի մեջ են մտել առնվազն եփրատի Հայկական Տավրոսով անցման շրջանը եւ Վանա լճի ավազանը:

Դեպի «անմահների երկիր» Արատտա

Միջագետքյան գրականության մեջ մեծ տեղ է գրավում անմահության գաղափարը եւ նրա փնտրտուքի սյուժեն: Այդ սյուժեն է ընկած «Գիլգամեշը եւ անմահների երկիրը» վիպերգի հիմքում, որն էլ իր հերթին դարձել է արքայական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի գաղափարասյուժետային սկզբնաղբյուրը:

Վիպերգի սկզբում Գիլգամեշը որոշում է զնալ «անմահների երկիր», այնտեղ փառաբանել իր անունն ու անմահանալ: Նա իր մտադրության մասին հայտնում է Էնկիդուին (Էնկիդուն շումերական վիպերգում Գիլգամեշի ստրուկն է, իսկ ավելի ուշ արքայական դյուցազնավեպում նրա ընկերը), որն էլ խորհուրդ է տալիս դիմել արեւի աստված Ու-

ского народа, Е., 1968, с.113-119):

Մինչեւ խոտիների Հյուսիսային Միջագետք գալը շումերները նրանց կոչել են ըստ նրանց իմբնամանման, որտեղից էլ խոտում տեղանունը: 13. խոտիների մեզ հասած առաջին գրավոր հուշարձանները թվագրվում են Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսով եւ վկայում են, որ այդ ժամանակաշրջանում նրանք զբաղեցրել են Հյուսիսային Միջագետքի եւ նույն ուղղությամբ Տիգրիսի արեւելափերի տարածքը, իսկ նրանց վերաբերյալ այլ աղբյուրներում եղած տեղեկությունները խոսում են այդ ժամանակաշրջանում եւ Ք.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբին առաջավոր Ասիայում խոտիների լայն տարածման մասին (Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии, с. 114-120):

Հյուսիսային Միջագետքում խոտիները Ք.ա. 18-13-րդ դարերում

թուին: Ուրում համաձայնում է օգնել Գիլգամեշին եւ նրան է տալիս «մի մորից ծնված» յոթ մոզական էակներ, որոնք կօգնեն Գիլգամեշին հասնելու «անմահների երկիր».

44. Յոթն են նրանք,

44ա. Նրանք երկնային աստղեր են՝

44բ. Երկրի ճանապարհներն իմացող,

44գ. Երկինքներում աստղերի մեջ փայլող,

44դ. Դեպի Արատտա ճանապարհը ցույց տվող,

44ե. Առնետականներին ճանապարհին ուղեկցող,

44զ. Թշնամի երկրները զննող,

44է. Երկրի վրա աղավաղ ախ թռչող,

44ը. Լեռնային երկրները ճանաչող...¹⁴

Գիլգամեշին եւ Էնկիդուին միանում են հիսուն շամուսնացած երիտասարդներ, որոնց հետ նրանք հաղթահարում են յոթ լեռ, օգտագործում բոլոր մոզական հնարավորությունները, բայց չեն հասնում նպատակին: Գիլգամեշը քուն է մտնում (հավանաբար լրացուցիչ օգնություն կամ խորհուրդ ստանալու համար), ապա արթնանալով՝ երգվում է հաղթել մայրիների լեռների տիրակալ Խուվավային (աքաղականում՝ Խումբաբա): Վիպերգերի որոշ տարբերակներում Գիլգամեշին ուղղված խոսքում Խուվավան Խոտում լեռը կոչում է հայր¹⁵:

Այնուհետև պատմվում է Խուվավայի դեմ Գիլգամեշի եւ Էնկիդուի տարած հաղթանակի մասին: Վիպերգն ավարտվում է Գիլգամեշին փառաբանող տողերով¹⁶:

Վիպերգում հատկանշական է այն, որ «անմահների երկրի» ճանապարհին Գիլգամեշին օգնելու համար արեւի աստվածը նրան է տալիս «դեպի Արատտա ճանապարհը ցույց տվող» մոզական էակներ: Դրանից հետեւում է, որ «անմահների երկիրը» հենց Արատտան է կամ «անմահների երկիր» եւ Արատտա զնում են նույն ճանապարհով: Իսկ եթե ավելացնենք նաեւ, որ «Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վի-

ստեղծեցին իրենց նշանավոր Միտանի պետությունը (Аветисян Г. Государство Митанни, Е. 1984):

14. Пoesия и проза Древнего Востока, с. 131.

15. Kramer S.N. Gilgamesh and the Land of Living p. 45

16. Kramer S.N., Աշվ. աշխ., էջ 1-46: Пoesия и проза Древнего Востока, с. 130-135.

պերգում, չնայած Շումերի ու Արատտայի թշնամական հարաբերություններին, Արատտային բազմիցս տրվում է «սուրբ օրենքների երկիր» պատվանուն-մակդիրը¹⁷, կասկած չի մնա, որ Արատտան նույն «անմահների երկիրն» է (տե՛ս նաև «Արատտան շումերների աչքերով» վերնագրի տակ):

Այս վիպերգում եւս կարելի է տեղեկություններ կան Արատտա երկրի տեղադրության պարզաբանման համար: Ինչպես նշվեց, «անմահների երկիր» (Արատտայի) ճանապարհին Գիլգամեշը պարտության է մատնում մայրիների լեռների տիրակալ Խուվալային, որն իրեն համարում է Խուռում լեռան որդի: Շումերական վիպերգում մայրիների լեռները որեւէ անուն չեն կրում, բայց նրանց կապը Խուռումի հետ մտածել է տալիս, որ մայրիների լեռները նույնպես գտնվել են Վանա լճից հարավ-արևելք տարածվող լեռների (Կորդվաց, այժմ Հաքլարի) շրջանում¹⁸: Աքադականում մայրիների լեռները Լիբանանի լեռներն են¹⁹, որն, ամենայն հավանականությամբ, արտահայտություն է Սարգոն Աքադացու (Ջ.ա. 24-23-րդ դդ.) ժամանակներից դեպի Լիբանան կատարված արշավանքների²⁰:

Կարելի է բերել մայրիների լեռների մեր տեղադրությունը հիմնավորող մի անուղղակի փաստարկ եւս: «Էնմերքարը եւ Էնսուփաբեշդան-նան» վիպերգում արատտացի քուրմը խոստանում է արշավել Շումերի վրա եւ հպատակեցնել բոլոր երկրները «ծովից մինչեւ մայրիների լեռ

17. "Энмеркар и ...", с. 208, 210, 218, 219.

18. Վ. Ա. Յակոբսոնը վերլուծելով միջագետքյան սկզբնաղբյուրների տվյալները՝ ցույց է տալիս, որ շումերները մայրի էին բերում ոչ թե Լիբանանից, այլ Շումերից արեւելք եւ հյուսիս-արեւելք ընկած լեռներից: Նա միաժամանակ նշում է մայրու մի քանի տեսակ՝ հիշատակված շումերական աղբյուրներում, որոնք առ այսօր աճում են Հայկական լեռնաշխարհում եւ Զագրոսի լեռներում: Հեղինակը, սակայն, հիմք է ընդունել Արատտայի Շումերից արեւելք տեղադրման տեսակետը եւ, առանց կոնկրետացնելու, հավանական է համարում մայրիների լեռների արեւելքում գտնվելը (Якобсон В.А. Куда Гильгамеш ходил за кедррами? - Кавказско - ближневосточный сборник. VIII, Тбилиси, 1988, с.128-132):

19. ՀԱՊ, էջ 112:

20. Якобсон В.А., նշվ. աշխ., էջ 131-132.

ները» (տե՛ս վերը): Ծովն այստեղ Պարսից ծոցն է, իսկ մայրիների լեռները՝ Կորդվաց լեռների շրջանը. քուրմը խոստանում է հպատակեցնել Ծումերից (ներառյալ) մինչև Արատտայի հարավային սահմանն ընկած տարածքը²¹:

Արատտայի Հայկական լեռնաշխարհում գտնվելը հավաստվում է այլ փաստերով եւս, որոնք կներկայացվեն «Արատտան շումերների աշքերով» բաժնում:

Նախորդ տեսակետների մասին.

Ինչպես տեսանք՝ Էնմերքարին, Լուգալբանդային եւ Գիլգամեշին ձոնված վիպերգերի քննությունը թույլ է տալիս Արատտան տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհում: Այժմ անդրադառնանք Արատտայի տեղադրությանը վերաբերող նախորդ ուսումնասիրություններին:

Արատտան նախկինում տեղադրվել է Աֆղանստանում²², Իրանի

Մայրու մասին շումերական աղբյուրներում հիշատակություններ կան Սարգոն Աֆղացու (Ք.ա.24-23-րդ դդ.) արշավամբներից ավելի վաղ (Афенасьева В.К. Шумерская эпическая песнь "Гильгамеш и гора бессмертного", ВДИ, 1964, N1, с. 88-90):

21. Արատտայի սահմանների մասին որոշակի բիշ բան կարելի է ասել: Եփրատով նավարկության փաստը խոսում է հոգուտ Արատտայի սահմաններում Հայկական Տավրոսից կամ գոնե նրանով Եփրատի գետանցից հարավ ընկած շրջանի ընդգրկման. Եփրատը Տավրոսի անցման շրջանում կազմում է շուրջ 300 փոփոկ ջրվեժ (Հակոբյան Թ. Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Ե. 1984, էջ 41) եւ նավարկելի է միայն Տավրոսի հարավային եւ նրանից հարավ ընկած շրջաններում: Խուռուփից (Կորդվաց լեռների շրջան) հյուսիս գտնվելու փաստը խոսում է Արատտայի Վանա լճի ավազանում գտնվելու օգտին: Զի բացատվում, որ Արատտայի մեջ ընդգրկված լինի նաեւ Ուրմիա լճի ավազանը, ուր Ք.ա. 8-րդ դարում հիշատակվում է Արատտա անունով գետ (տե՛ս հաջորդ ենթավերնագիրը): Վերոհիշյալ երեք շրջանն էլ Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում ընդգրկվել են Հայկական լեռնաշխարհի մշակութային գոտու մեջ (տե՛ս «Հայկական լեռնաշխարհը Ք. ա. 3-րդ հազարամյակում ըստ հնագիտության տվյալների» բաժինը):

22. Сараниди В.Д. Бактрия сквозь мглу веков, М., 1984, с. 88;

Hansman J. F. The Question of Aratta-JNES, 1979, v. 37, N4, p. 336

տարբեր շրջաններում²³ եւ Հայկական լեռնաշխարհում²⁴։ Ավելորդ համարելով բոլոր տեսակետների մեկ առ մեկ քննարկումը, ստորեւ կանգրադառնանք այն երեք հիմնական կոմպեններին, որոնց հիմամբ կատարվել են այդ տեղադրումները։

Առաջին փաստարկը «Հմներքարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգում Շումեր-Արատտա ճանապարհի (երկրորդ ցամաքային ճանապարհը) հիշատակումն է, որով դեռ պահանջները հասնում են Արատտա.

165. Նա բարձրանում է փայլող/ լեռը,

23. Այժմյան Լուրիստանի տարածքում / Kramer S. N. Enmerkar and the Lord of Aratta, p. 37 f.; Крaмep C.Н. Иcтopия нaчинaeтcя, в Шyмepе, c. 32., Бeлицкий C.Н. Забытый мир шумеров, c. 80-81, 91), Կասպից ծովի եւ Ուրմիա լճի շրջանում / Kramer S. N. The Sumerians, p. 37, 42, 45, 238-239, 267, 275/;

Էլամից արեւելք՝ Հնդկաստանի ճանապարհին (Канева И.Т. Шумерский героический эпос, ВДИ, N3, c. 247 - 248), Կենտրոնական Իրանում (Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток, М. - Л., 1964, c. 233-235), Դիալա գետի վերին հոսանքում / Gordon E. I. The Meaning of the Ideogram KASKAL KUR - 'underground

Water - course' and its Significance for Bronze Age Historical Geography. - JCS, 1967, 21, p. 72, n. 9/, Քերմանի եւ Ֆարսի տարածքում / Majidzadeh J. The Land of Aratta. - JNES, 1976, v. 36, N 2, p. 105 - 107, 111f. /, Ուրմիա լճից հարավ-արեւելք ընկած տարածքում Եւսիֆով Ե.Յ. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами, ВДИ, 1987/;

24. Մեզանից առաջ Արատտայի Հայաստանում գտնված լինելու վերաբերյալ տեսակետ էր առաջ քաշել Մ. Գավուրճյանը, որը, սակայն, բավականաչափ հիմնավոր չէր։ «Հայ ժողովրդի ծագումը» (Մոնթրեալ, 1982) աշխատության մեջ, վկայակոչելով Ս. Ն. Քրամերի "The Sumerians" աշխատությանը, որում հեղինակն Արատտան տեղադրում է Կասպից ծովի եւ Ուրմիա լճի շրջանում, գտնում է, որ «ամհավանական չէ, որ այս Արատտան գտնված լինի Ուրու-ատրի-Արարադ լեռներում» (էջ 28, ծանոթ. 6)։ Ավելի ուշ՝ անգլերեն մեծագրության մեջ, դարձյալ հղելով նույն աշխատությանը, Արատտան առանց որեւէ լուրջ հիմնավորման նույնացնում է Մեծամորի հետ (որովհետեւ Մեծամորն այդ ժամանակաշրջանում ունեցել է աստղադիտարան եւ հարուստ մշակույթ), իսկ «Արատտա» անունը մեկնում իբրեւ Արա աստծո կամ ար (հետազայում հար-հայ) ժողովրդի երկիր (Armenia, Subartu and Sumer, Montreal, 1987, p. 6-7)։

Սուգային եւ Անշան երկրին²⁵

168. Նա խոնարհվեց կրոսեր երգչի նման:

Մեծ լեռների վրայով.....

ու փոշու միջով նրա (Արատտայի գերագույն քրմի)
մոտ գնաց:

171. Հինգ լեռ, վեց լեռ, յոթ լեռ նա անցավ,
բարձրացրեց աչքերը, մոտեցավ Արատտային,
ուրախ մտնելով Արատտայի արքունիք՝

174. իր տիրոջ մեծության մասին հաղորդեց²⁶:

Դեսպանը նախ կատարում է փայլուն լեռան հետ կապված, հավա-
նաբար, ծիսական արարողություն, ապա «խոնարհվում» էլամական եր-
կրամասերին, որից հետո միայն հիշատակվում է «մեծ լեռների վրա-
յով» եւ «փոշու միջով», անցնող ճանապարհը դեպի Արատտա: Պետք է
նկատել, որ Սուգային եւ Անշան երկրին «խոնարհվելը» կատարվում է
մինչեւ ճանապարհ ընկնելը եւ կապ չունի ճանապարհի ուղղության հետ
(ինչպես որ կարծվել է): Սուգան եւ Անշանը գտնվում են Շումերից արե-
ւելք: Ուրուկի հովանավոր աստվածուհին, որի խորհրդով էլ ճանապարհ է
ընկնում դեսպանը, Ինաննան էր՝ Լուսարեք (Վեներա) մոլորակի աստ-
վածուհին, «աստղն արեւածագի»²⁷: Արեւելքին (սլյակ դեպքում Սու-
գային եւ Անշանին) խոնարհվելը կապված է Ինաննա աստվածուհու
սաշտամունքի հետ: Մեր այս կարծիքը հավաստվում է վիպերգի առաջին
մասով, ըստ որի Ուրուկում գտնվող Ինաննա աստվածուհու պաշտամուն-
քի տաճարներից մեկը կոչվել է «Անշանի տուն»²⁸: Հարկ է հիշել նաեւ,
որ վիպերգերի մեզ հասած բնագրերի գրի առնվելու ժամանակաշրջա-
նում (Ջ.ա. 20-18-րդ դդ) Շումերը գտնվել է էլամական արքաների տի-
րապետության տակ²⁹ եւ էլամական երկրամասերին (կամ նրանց աստ-

25. Սուգան էլամի (հարավ-արեւմտյան Իրան) մայրաքաղաքն է, Աֆեմեն-
յանների ժամանակաշրջանի ձմեռային արքայանիստ Շոշ քաղաքը: Անշան
քաղաքը գտնվում է այժմյան Շիրազից 46 կիլոմետր հյուսիս: Էլամի պատ-
մության վաղ փուլերում Սուգան եւ Անշան երկիրը կազմել են էլամի ամբողջ
տարածքը (Хинц В. Государство Элам, М., 1977, с. 83):

26. "Энмеркар и ...", с. 209.

27. ՀԱՊ, էջ 89 (ժողովածուի միջագետքյան գրական հուշարձանները
թարգմանել է էդ. Սարգսյանը):

28. "Энмеркар и ...", с. 205.

29. История Древнего Востока, ч.1, Месопотамия, с. 340-341 (հղվածը գրել է
Ի. Մ. Դյակովնովը): История древнего мира, т.1, М., 1982 с.135

վածներին) «խոնարհվելը» կարող էր եւ լինել այդ տիրապետության արտահայտություն: Երկու դեպքում էլ Սուգայի եւ Անշան երկրի հիշատակությունը կապ չունի ճանապարհի ուղղության հետ եւ չի կարող կրող վան հանդիսանալ Արատտայի տեղադրության հարցում:

Երկրորդ փաստարկը լաջվարդ (լագուրիտ) թանկարժեք քարի հիշատակումն է, որի հիման վրա Արատտան տեղադրվել է լաջվարդի հանքերով հարուստ կամ նրա տարածման ուղիներին մերձակա երկրամասերում: Արատտայի տեղորոշման հարցին նվիրված մեր մի աշխատանքում նշել ենք, որ «մետաղների ու թանկարժեք քարերի պահանջը հպատակեցման պահանջ է. լաջվարդ է պահանջում ե՛ր շումերացի արքան Արատտայից, ե՛ր, մի այլ տեղում, Արատտայի արքան՝ Շումերից: Հետեւաբար, լաջվարդի հիշատակությունը եւս տեղորոշման առումով արժեք չի ներկայացնում... Մետաղների եւ թանկարժեք քարերի պահանջը կովան չէ նաեւ այն պատճառով, որ պահանջի մեջ կարող էին նշվել ոչ թե այն մետաղներն ու թանկարժեք քարերը, որոնցով հարուստ էր Արատտան - Բ.ա. 28-27-րդ դարերում, այլ՝ վիպերգի գրի առնվելու ժամանակ Շումերում առավել հայտնիները»³⁰: Այնուհանդերձ, պետք է նշել, որ լաջվարդի հիշատակությունը չի հակասում Արատտայի մեր տեղադրմանը: Բերենք մի քանի փաստ:

Բ.ա. 714 թվին Ասորեստանի արքա Սարգոն Բ-ն գրավեց ու թալանեց Մուծաձիրի տաճարը, որտեղից ի թիվս բազմաքանակ այլ թանկարժեք քարերի ու մետաղների, հափշտակեց մեծ քանակությամբ լաջվարդ³¹: Ասորեստանի լրտեսները պարբերաբար տեղեկություններ էին հաղորդում Վանի թագավորության մասին: Նրանցից մեկի «զեկուցագրում» հիշատակություն կա լաջվարդի հանքի մասին³²:

Որոշ եվրոպական աղբյուրներում լաջվարդը կոչվում է «հայկա-

(հողվածի հեղինակն է Ն. Վ. Կոզիրեան):

30. Մովսիսյան Ա. Ե., Շումերական էպոսի Արատտա երկրի տեղադրության հարցի շուրջ.-ԼՀԳ, 1990, թիվ 7, էջ 71:

31. Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. - ВДИ, 1951, N2-4 /ниже АВИИУ/, N49(6)., Հայ ժողովրդի պատմության փրեստոմատիա (ՀԺՊՔ), Ե., 1981, էջ 24-26 (բաժինը կազմել է Հ. Կարազյոզյանը):

32. АВИИУ, N 50(41).

կան քար»³³։ Բացի այդ լաջվարդը կարող էր շփոթվել նույնատեսք այլ թանկարժեք քարի հետ³⁴։ «Աշխարհացույց»-ը պահպանել է տեղեկություններ «Ակն բիրեղ» կոչվող թանկարժեք քարի մասին, որի արտաքինի նկարագրությունը համապատասխանում է լաջվարդի տեսքին։ Ըստ «Աշխարհացույց»-ի եւ 13-րդ դարի մի վկայության այդ թանկարժեք քարի հանքերը գտնվել են Հայկական Տավրոսի շրջանում³⁵։

Եվ վերջին փաստարկը՝ օգտագործված նախորդ ուսումնասիրություններում, Սարգոն Բ-ի 714 թվի արշավանքի ընթացքում Արատտա անունով գետի հիշատակումն է։ Գետն այդ հիշատակվում է Ուրմիա լճի ավազանում³⁶։ Գետի եւ երկրի անունների նույնությունը, հավանաբար, պատահական է. երկիրը հիշատակվել է Զ. ա. 3-րդ հազարամյակում, իսկ գետը՝ Զ.ա. 8-րդ դարում։

Եթե այդ նույնությունը պատահական չէ, ապա, հնարավոր է, որ Ուրմիա լճի ավազանը մտած լինի Արատտա երկրի տարածքի մեջ. հնագիտական նյութը Զ.ա. 3-րդ հազարամյակում նույնատիպ է ոչ միայն Հայկական Տավրոսի եւ Վանա լճի ավազանի շրջաններում, այլեւ ողջ Հայկական լեռնաշխարհի եւ Ուրմիա լճի ավազանի տարածքում (տե՛ս «Հայկական լեռնաշխարհը Զ. ա. 3-րդ հազարամյակում ըստ հնագիտության տվյալների» բաժնում)։ Իսկ եթե նույնությունը պատահական չէ եւ Ուրմիա լճի ավազանը չի մտել Արատտայի սահմանների մեջ, ապա «Արատտա» անվան հայտնվելը Ուրմիա լճի ավազանում կարող է լինել Արատտայի տարածքից դեպի Ուրմիայի ավազան բնակչության մի հատվածի արտագաղթի հետեւանք։

Այսպիսով, նախորդ ուսումնասիրություններում բերված հիմնական փաստարկներից եւ ոչ մեկը չի կարող Արատտա երկրի տեղորոշման հարցի լուծման հիմք ծառայել։

33. Ферсман А.Е. Очерки по истории камня, т.1, М., 1954, с. 270.

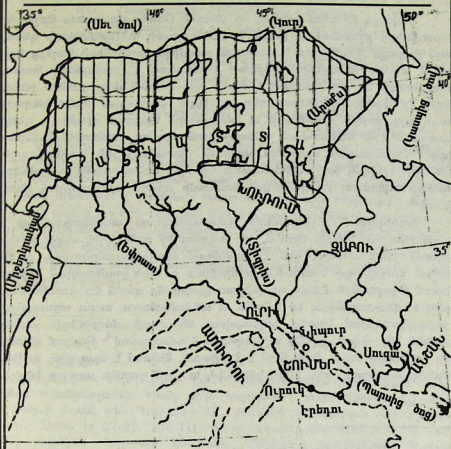
Հեղինակը ենթադրում է, որ «հայկական» անվանումն արտահայտությունն է հայ առեւտրականների գործունեության։ Այս ենթադրությունը մեզ խիստ անհավանական է թվում, այլապես եվրոպայում «հայկական» պետք է համարվեր արեւելից բերվող թանկարժեք քարերի մեծ մասը։

34. Լաջվարդը շփոթել են շափյուղայի (սապֆիր), պղնձի կապտագույն միացությունների հետ (Ферсман А.Е., նշվ. աշխ. էջ 270-279)։

35. Երեմյան Ս. Տ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, Ե., 1963, էջ 91։

36. АВИАУ, N49(6); ՀԺՊՔ, էջ 24-25։

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻԱՆ Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի 1-ին կեսում
(ըստ շումերական դյուցազնավեպի)

Հայկական լեռնաշխարհի Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի
մշակութային գոտին (առանց ազդեցության ոլորտների)

ՈՒՐԻ - հնագույն երկիր Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում

Նիպուր - հնագույն քաղաք

(Նիփրատ) - ժամանակակից աշխարհագրական անուններ

Քարտեզի հեղինակ՝ ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

Նախորդ էջերում ասվեց, որ չնայած Շումեր-Արատտա հարաբերությունների թշնամական լինելուն, «էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգում Արատտան բազմիցս շումերների կողմից կոչվում է «սուրբ օրենքների երկիր»¹։ Նշանակում է՝ շումերների համար սուրբ երկիր էր այն տարածքը, որում այդ ժամանակաշրջանում բարձրացել էր Արատտա պետությունը (այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհը)։ Բացի այդ, ըստ «Գիլգամեշը եւ անմահների երկիրը» վիպերգի, դեպի Արատտա էին ուղևորվում անմահությունն որոնող շումերական հերոսները²։ Շումերական երգերում, սակայն, հերոսները չեն հասնում «անմահների երկիր», այլ բավարարվում են նրա ճանապարհին մայրիների լեռների տիրակալ Խուվավային՝ Խոտումի որդուն պարտության մատնելով³։

Աքադական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպը տեղեկություններ է պահպանել այն երկրի մասին, ուր ապրում են ջրհեղեղից հետո անմահություն ստացածները, որն էլ, ամենայն հավանականությամբ, շումերական վիպերգերի «անմահների երկիրն» է։ Եթե շումերական վիպերգերում Գիլգամեշն էնկիդուի ընկերակցությամբ գնում էր «անմահների երկիր»՝ փառաբանելու իր անունն ու անմահանալու, ապա ակադական դյուցազնավեպում նրանք ուղևորվում են դեպի մայրիների լեռներ՝ «ամենն ինչ չար է, բռնեք աշխարհից» նշանաբանով⁴։ Բազում փառավոր գործերից հետո մահանում է էնկիդուն, նեխում է նրա դին, եւ Գիլգամեշը մտորելով՝ «ես ինքս կմեռեմ, եւ չեմ դառնա արդյոք ինչպես

1. "Энмеркар и ...", с. 208, 210, 218, 219.

2. Տե՛ս «Դեպի «անմահների երկիր» Արատտա» ենթաբաժնում։

3. Տե՛ս «Շումերից Արատտա ճանապարհն անցնում է Խուտիների երկրով» ենթավերնագրի տակ։ Աքադական դյուցազնավեպում Գիլգամեշը նախ հասնում է «անմահների երկիր», որից հետո միայն Ուտմափիշտիմը նրան պատմում է ջրհեղեղի մասին։ Ջրհեղեղի մասին շումերական երգի բնագիրը խիստ վնասված է եւ չի բացառվում, որ նախապես նրանում եւս եղած լինե՛ր «անմահների երկրի» նկարագրությունը։

4. ՀԱՊ, էջ 112։

էնկիդուն»⁵, որոշում է գնալ անմահություն փնտրելու.

Նա լսել էր լեոնների մասին, որոնց անունն է Մաշու,
20. Հենց որ այդ լեոններին նա մոտեցավ,

Որ այգալունն ու մայրամուտն են ամեն օր
պահպանում,
Վերետում հասնում են երկնային ձուլվածքին,
Ներքետում՝ նրանց կտրծքը սանդարամետին է
հասնում,-

24. Մարդակարիճներն են պահպանում նրանց
դարպասները...⁶

Անցնելով Մաշու լեոներով՝ Գիլգամեշը երկար դեզերումներից հետո հանդիպում է Ուտնափիշտիմին՝ ջրհեղեղից փրկված հերոսին⁷, որին կնոջ հետ անմահություն շնորհվեց աստվածներից: Ուտնափիշտիմը նրան պատմում է ջրհեղեղի պատմությունը, որը բազմաթիվ աղերսներ ունի ավելի ուշ գրի առնված Աստվածաշնչի ջրհեղեղի պատմության հետ⁸: Այնուամենայնիվ Ուտնափիշտիմը հայտնում է Գիլգամեշին անմահության ծաղկի գաղտնիքը: Գիլգամեշը ջրհորի հատակից հանում է այդ ծաղիկը, բայց իր երկիրը վերադառնալիս օձը նրանից գողանում է անմահության ծաղիկը⁹:

5. ՀԱՊ, էջ 142

6. ՀԱՊ, էջ 143:

7. Աշխարհի շատ ժողովուրդներ ունեն ջրհեղեղի մասին հիշողություն պահպանած ավանդություններ, որոնց թիվը հաշվվում է տասնյակներով (դրանցից մի քանիսի մասին տե՛ս Գորբովսկի Ա., Հնագույն պատմության առեղծվածները, Ե., 1969, էջ 27-32, 105-111): Որոշ ժողովուրդներ պահպանել են նաև իրենց սեփական «Նոյ»-երի անունները. Մեֆսիկայի ացտեկներինը կոչվում է Նատա, Բորնեոյի դայակներինը՝ Տրոու, հույներինը՝ Դեկալիոն, հնդիկներինը՝ Մանու, աֆադներինը՝ Ուտնափիշտիմ, շումերներինը՝ Զիուսուդրա (Քսիսուրոս) եւ այլն: Զիուսուդրայի եւ Ուտնափիշտիմի անունները շումերերենում եւ աֆադերենում ունեցել են միեւնույն նշանակությունը՝ «երկար կյանք գտած»:

8. Ջրհեղեղի մասին աֆադական պատումը տե՛ս «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի տասնմեկերորդ պնակիտում, իսկ հին եբրայականը՝ Աստվածաշունչ, Գիրք Ծննդոց, 6-8:

9. ՀԱՊ, էջ 163-165:

Շումերական գրավոր հուշարձանների վերծանումից հետո պարզվեց, որ Հին Կտակարանի մի քանի պատումի համար գաղափարապայմանալի են սկզբնաղբյուր են հանդիսացել շումերական բնագրերը: Դրանց թվին է պատկանում նաև համաշխարհային ջրհեղեղի պատմությունը¹⁰: Ջրհեղեղի մասին շումերական բնագրում¹¹, հավանաբար, վնասված լինելու պատճառով, պակասում է այն վայրի անունը, ուր հանգըրվանել է ջրհեղեղից փրկվածների նավը. նշվում է միայն, որ աստվածներն անմահություն շնորհեցին ջրհեղեղից փրկված հերոսին՝ Ջիուսուդային¹² և բնակեցրին նրան Դիլմուն երկրում «ուր մայր է մտնում արեղը»¹²: Աքադական տարբերակում նավը հանգրվանում է Նիցիր (Նիսիր) լեռան վրա, որի տեղադրությունը վերջնականապես պարզված չէ: Իսկ եբրայականում Հին Կտակարանի Ծննդոց գրքում, Նոյան տապանը կանգ է առնում Արարադ լեռների վրա¹³: Արարադ անունը եբրայական աղբյուրներում տրվել է Հայկական լեռնաշխարհի տարածքին¹⁴: Պետք է ենթադրել, որ աքադական դյուցազնավեպի Նիցիր լեռը և շումերական վիպերգում փրկվածներին ապաստան տված լեռը (կամ լեռները), որի անունը պակասում է վնասվելու պատճառով, նույնպես

10. [Kramer S. N. Sumerian Literature and the Bible-Aniecta Biblica, Roma, 1959, 12, p. 184-204.

Դա, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված է եբրայեցիների մինչև միջերկրածովյան ափ տեղափոխվելը Շումերի տարածքում բնակվելու հանգամանքով. ըստ Հին Կտակարանի, Աբրահամի հայր Թարան մրանց դուրս բերեց շումերական (Աստվածաշնչում՝ Բաղդեացիների) Ուր Բաղափից (Գիրբ Ծննդոց, 11, 31):

11. Մեզ է հասել միայն մեկ օրինակ, որը վերծանել են 1914 թվին հրատարակել է Ա. Փեբելը (Крамөр С.Н. История начинается ..., с. 175-180):

12. Դիլմուն երկիրը, սովորաբար, տեղադրվում է այժմյան Բահրեյնյան կղզիների և Արեւելյան Արաբիայի հարակից ափերի տարածքում: Մեր մի գրույցի ժամանակ Գեորգ Ջանոյանը հայտնեց իր տեսակետը, որի համաձայն Դիլմունը պետք է տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհում: Ելնելով որոշ փաստերի գոյությունից՝ մենք հավանական ենք համարում սույն տեսակետը:

13. Գիրբ Ծննդոց, 8,4:

14. Արարադը հիշատակվում է նաև Աստվածաշնչի երեմիայի (51, 27), Դ Թագավորաց (19,37) գրքերում, Կուրանյան ձեռագրերում և վերաբերում է Հայաստանին (Пиотровский Б.Б. Ванское царство(Урарту), М., 1959, с.33):

գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում: Մեր այս ենթադրությունը հաստատվում է շումերա-աքադական սկզբնաղբյուրների հաղորդումներով:

Աքադական դյուցազնավեպի տառնակերորդ պնակիտում պատմելով է, որ երբ նավը կանգ առավ Նիցիր լեռան վրա, Ռաճափիշտինը զոհ մատուցեց աստվածներին եւ խնկարկեց, որի բուրմունքն առան աստվածները, հավաքվեցին զոհաբերողի մոտ ապա ժողով անելով՝ որոշեցին անմահություն շնորհել փրկվածներին¹⁵: Մեզ է հասել աղյուսի վրա փորագրված աշխարհագրական մի քարտեզ, որը թվագրվում է Սարգոն Աքադացու ժամանակաշրջանով (Ք.ա. 24-23-րդ դդ.): Այդ քարտեզի վրա Եփրատի եւ Տիգրիսի ակունքներում գտնվող լեռնային երկիրը կոչվում է «Աստվածների ժողովի լեռ»¹⁶ («լեռ» բառի նշանը շումերերենում կարող է կարդացվել նաեւ «երկիր»): Նշանակում է՝ Եփրատի եւ Տիգրիսի ակունքների շրջանում է գտնվել նաեւ Նիցիր լեռը, որի վրա էլ տեղի է ունեցել աստվածների ժողովը¹⁷:

Վերադառնա՞նք Մաշու լեռներին, որոնք հիշվում են իբրեւ լեռնային դարբաս այն երկրի, ուր ապրում են անմահություն ստացածները: Մարդակարիճ-պահապանի խոսքից ակնհայտ է, որ Գիլգամեշը պետք է անցներ Մաշու լեռները եւ էլի լեռներ ու անտառներ, որից հետո միայն հանդիպեր անմահություն ստացած Ռաճափիշտինին:

88. «Գնա, Գիլգամեշ, քո դժվարին ուղիով,

Թո՛ղ անցնես դու լեռները Մաշու,

90. Անտառներն ու լեռները թո՛ղ խիզախորեն անցնես,

Թո՛ղ բարեհաջող ես վերադառնաս:

92. Լեռների դարբասները բաց են քեզ համար»¹⁸:

15. ՀԱՊ, էջ 160-161:

16. Բասուժի Ե., Նախահայկական Հայաստան, Պեյրուք, 1950, էջ 30:

17. Աստվածների ժողովը Նիցիր լեռան վրա եղել է եզակի երեւոյթ: Դրա վկայութիւնն է Գիլգամեշին ուղղված Ուտնափիշտիմի խոսքը. «Իսկ ո՞վ բեզ համար այժմ աստվածներին կհավաքի» (ՀԱՊ, էջ 161): Ուստի եւ կասկածից վեր է, որ քարտեզի «Աստվածների ժողովի լեռ» տեղանունը եւ Նիցիր լեռը միջագետքյան աղբյուրներում հիշատակվում են միեւնոյն առիթով:

18. ՀԱՊ, էջ 145:

Կարծիք է հայտնվել, որ Մաշու լեռները Մեծ ու Փոքր Մասիսներն (Արարատներն) են ¹⁹: Մեզ շատ ավելի հավանական է թվում Մաշու լեռների համադրումը Մասիոն լեռների հետ ²⁰, որոնք տեղադրվում են Հայկական Տալիուսից անմիջապես հարավ (այժմ՝ Մարդիկի լեռներ) և ասուրա-բաբելական աղբյուրներում կոչվում են Քաշիարի, իսկ հունական աղբյուրներում ու «Աշխարհացոյց»-ում՝ Մասիուս և Մասիոն ²¹: Գաղով Հարավային Միջագետքից և անցնելով Մաշու (Մասիուս կամ Մասիոն) լեռները, դուրս ենք գալիս Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և արևմտյան շրջաններ, ուր գտնվել են «Աստվածների ժողովի լեռը (երկիրը)», «անմահների երկիրը» և «սուրբ օրենքների երկիր» Արատտան:

Իսկ ինչո՞ւ բացատրել այն մեծ նշանակությունը, որ Հայկական լեռնաշխարհն ունեցել է Հարավային Միջագետքի բնակիչների համար: Նախ և առաջ այն հանգամանքով, որ Հայկական լեռնաշխարհից էին ծնունդ առնում Միջագետքի համար կենսատու Եփրատ և Տիգրիս գետերը: Տեղին է նշել, որ ըստ Հին Կտակարանի, այդ երկու գետերը սկիզբ էին առնում դրախտից ²²: Բացի այդ, կարևոր դեր պետք է խաղացած լինի շումերական քաղաքակրթության կրողների նախնիների հյուսիսից գաղթած լինելը (կապված նախահայրերի պաշտամունքի հետ): Եվ վերջապես, ջրհեղեղի ավանդությունը, որի համաձայն ջրհեղեղից փրկվածներից մարդկությունը վերածնվեց շնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհի, ուր աստվածներն են ժողովի հավաքվել և անմահություն շնորհել ջրհեղեղից փրկվածներին:

18. ՀԱՊ, էջ 145:

19. Վարպետեան Ա., Ովբ'եր են ի վերջոյ արիացիները, Ե., 1990, էջ 101, 131:

20. Բասումի Ե., Նախահայկական Հայաստան, էջ 31:

21. Երեմյան Ս. Տ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 65:

22. Գիրք Ծննդոց, 2, 14:

ԱՐԱՏՏԱ, ՈՒՐԱՏՈՒ, ԱՐԱՐԱՏ/Դ ԵՎ ԱՅԼ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արդեն Գիլգամեշի ժամանակներում Արատտան շումերների համար դարձավ առեղծվածային ու խորհրդավոր մի երկիր, որի ճանապարհը կարելի էր գտնել արեւի աստծուց շնորհված մոգական էակների օգնությամբ¹: Ավելի ուշ Արատտա երկրի անունը վերածվեց հասարակ անվան, եւ շումերական դպրոցներում այն սկսեցին օգտագործել իբրեւ «լեռ» նշանակող տերմին²: Անցան էլի ժամանակներ եւ մարդկանց հիշողությունից ջնջվեց այդ երկիրը, իսկ նրա գոյության մասին պատմող գրավոր հուշարձանները թաղվեցին հողի ու մոխրի հաստ շերտի տակ: Եվ միայն մեր դարի կեսերին, շնորհիվ հնագետների ու շումերագետների տքնաջան աշխատանքի, լույս աշխարհ եկան ու կրկին խոսեցին այդ երկրի մասին պատմող քնագրերը: Շումերական քնագրերի հայտնաբերումից ու վերծանումից հետո ուսումնասիրողների առջեւ ծառացավ նրանցում հիշատակվող Արատտա երկրի տեղադրության պրոբլեմը, որին անդրադարձանք վերեւում: Այդ պրոբլեմի լուծմանն ուղղված փորձերը երբեմն ուղեկցվում էին նաեւ Արատտա անվան մեկնաբանման առաջարկներով³: Ստորեւ նպատակ չունենալով քննելու եւ վերդրծելու մեկնության բոլոր փորձերը, կխոսենք մեզ հավանական թվացող երկու տեսակետների մասին:

Օր-օրի նոր փաստերով էլ ավելի է հիմնավորվում հնդեւրոպական նախահայրենիքի մասին տեսությունը, համաձայն որի այն գտնվել է

1 . Пoesия и проза Древнего Востока. с. 130-131.

2 Textes scolaires du Temple de nabu sa Hare. v. 1, Baghdad, 1981.

р. 112f.

3. Բազմաթիվ այլ չլուծված հարցերի մեջ Արատտայի խնդիրը չխուսափեց պատմության կեղծարարների աչքից. Արատտայի անունը փորձ արվեց մեկնաբանել թյուրֆական լեզվահիմքի վրա, եւ դրա հիման վրա ենթադրել թյուրֆական ցեղերի գոյություն Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում՝ Ուրմիա լճից հարավ եւ հարավ-արեւելք (Юсифов Ю.Б. Ранние контакты ..., с. 19-40):

Փոքր Ասիայի կենտրոնից մինչև Իրանական սարահարթ ընկած տարածքաշրջանում, ուր եւ մենք տեղադրեցինք Արատտա երկիրը: Արատտա անունը չի բացատրվում շումերերեն եւ, ամենայն հավանականությամբ, այդ երկրի բնակիչների իրենց երկրին տրված անունն է: Հավանաբար, այն պետք է մեկնաբանել հնդեւրոպական հիմքի վրա: Թ. Գամկրելիձեի եւ Վ. Իվանովի բացատրության համաձայն Արատտա անունը ծագում է հնդեւրոպական «չրեր, գետ» արմատից⁴: Օգտագործելով այս բացատրությունը՝ մեր մի հողվածում համեմատություն էինք անցկացրել Նաիրի երկրանվան հետ, որը, հավանաբար, ծագում է ասուրա-բաբելական «գետ» արմատից⁵: Վերջերս մենք ծանոթացանք երիտասարդ լեզվաբան Հրաչյա Մարտիրոսյանի Արատտա անվան մեկնակերպին, որը մեզ ավելի համոզիչ թվաց: Ելնելով այն հանգամանքից, որ Արատտան «սուրբ օրենքների երկիր» են կոչում թե՛ արատտացիները եւ թե՛ շումերները, Հ. Մարտիրոսյանն այդ երկրի անունը ծագած է համարում հնդեւրոպական «սուրբ օրենք» արմատից⁶:

Որեւէ պետություն ինչ-որ ժամանակահատվածում գոյատևելով՝ հետքեր է թողնում այն տարածքում, որում բարձրացել էր: Այդպիսի հետքերից են աշխարհագրական անվանումները, եւ արատտագիտությունը շատ հարցեր ունի լուծելու տեղանվանագիտության բնագավառում: Ստորեւ կանդրադառնանք դրանցից երկուսին:

4. Гамкредидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы, ч.2, Тбилиси, 1984, с. 1325.

5. Մովսիսյան Ա. Ե., Հայոց լեոնաշխարհի հնագույն պետությունը, Գարուն, 1990, թիվ., էջ 78-80:

6. Մեր խնդամբով Հ. Մարտիրոսյանն իր տեսակետը տրամադրեց այս աշխատության մեջ գետեղելու համար, որն էլ շնորհակալությամբ ներկայացնում ենք ստորեւ:

«Արատտան ե՛ւ արատտացիների, ե՛ւ շումերների կողմից անվանվում է «սուրբ ձեռքեր/օրենքների երկիր»: Հետեւաբար կարծում եմ, որ Արատտա տեղանունը ծագում է հնդեւրոպական *ar-to- արմատից, հմմտ. հին հնդկ. *ar-ta-* «սուրբ օրենք, կարգ», ավեստ. *ar-ta-* «օրենք, սուրբ իրավունք», հույն. *ἀρετή* «արդար, բարեպաշտ», հայ. արդ-ար - «արդար, ուղիղ, ճշմարիտ, շիտակ»:

Եթե այս մեկնությունը ճիշտ է, ապա Հայկական լեոնաշխարհի

Հայագիտության առ այսօր չլուծված հարցերից է Վանի թագավորությանը արքայական (ասուրա-բաբելական) արձանագրություններում տրված անվան՝ Ուրարտուի մեկնությունը: Արվել են մեկնաբանման բազմաթիվ փորձեր: Աննպատակ համարելով հարցի պատմագրությանն անդրադառնալը՝ ստորել կենրկայացնենք միայն Ուրարտու անվան մեր մեկնակերպը:

Ասուրա-բաբելական աղբյուրների Ուրարտուն նույն Աստվածաշնչի Արարատ/դն է: Աստվածաշնչի հին ասորական «Պեշիտտո» կոչվող թարգմանության մեջ Արարատ/դը փոխարինվել է Կարդու տեղանվամբ⁷: Այս անունը բաղկացած է երկու մասից՝ *kl* և *ardu*: *Kl*-ն սեպագրության մեջ նշանակել է «տեղ, երկիր»: Նույն նշանակությունն ունի նաև Ուրարտուի *ur*- սկզբնավանդը: Բուն տեղանունն է *artu* կամ *ardu*, որն էլ այլ բան չէ, քան Արատտա տեղանվան ժամանակի ընթացքում փոփոխված տարբերակը: Արատտան նշված ոչ շումերա-արքայական դպրոցական բնագրերում հանդիպում է *Arata* և *Aratu* տարբերակներով: Դրանց ավելացնելով «տեղ, երկիր» նշանակող *ur*- սկզբնավանդը՝ կստանանք *Urarata* և *Uraratu*: *Uraratu*-ն երկրորդ *a*-ի սղումով վեր է ածվել Ուրարտուի, իսկ Եսայի մարգարեության Կումրանյան ձեռագրերում Արարատ/դը հիշատակված է Ուրարատ /hwrrt/ ձևով⁸: *U* - *a* անցման շնորհիվ (հմմտ. օրինակ Ուրուկ - Արեք) *Urarata*-ն դառնում է *Ararata* և (բառավերջի ձայնավորի անկումով) *Ararat*: Աստվածաշնչային ձեռագրերը մեր երկրի անունը պահպանվել է ոչ միայն վերջին երկու, այլև *Ararad* ձևով: Վատահորեն կարելի է ասել, որ *Ararad* և *Kardu* անունների հիմքում եւս ընկած է միեւնույն հնդեվրոպական արմատը, իսկ *t* - *d* անցումը կատարվել է հայերենի օրինաչափությամբ (**ar̥to* - արդ-ար): Ավելացնենք նաև, որ

հարավում Բ.ա. 3-րդ հազարամյակում առկա է հնդեվրոպական որեւէ լեզվով կամ ավելի ճիշտ, բարբառախմբով (հնդարիական կամ հնդիրանական կամ հայ-հունա-արիական) ներկայացող էթնիկ տարր: Անհմար չէ նաև նույն արմատից բխեցնել Վանի թագավորության պաշտամունքային գլխավոր կեցողուն *Ardini*-ի անունը:

7. Մելիքյան Հ. Գ., Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1970, էջ 77-82:

8. Пиотровский Б.Б. Ванское царство(Урарту), с. 33.

նույն արմատից է ծագում Վանի թագավորության հոգետր կենտրոնի՝ Ardial-ի անունը (Հ Մարտիրոսյան), մի հանգամանք, որն ավելի համոզիչ է դարձնում մեր մեկնակերպը:

Եզրահանգում Արատտա, Ուրարտու, Արարատ/դ եւ Կարդու տեղանուններն իրենց տարբերակներով տրվել են միեւնույն երկրամասին, այն է՝ Հայաստան լեռնաշխարհին: Այդ երկրանունները հիմքում ունեն հնդեվրոպական միեւնույն արմատը եւ հշանակել են «սուրբ օրենքների երկիր»:

Միջագետքը սնուցող երկու հզորագույն գետերից մեկը՝ Եփրատը, աքաղական (ասուրա-բարեղական) աղբյուրներում կոչվում է Purattu: Գետի անունն, ամենայն հավանականությամբ, նրանց է անցել հյուսիսային հանտաններից՝ սուբարեցիներից, որոնք այն կոչել են Urattu կամ Uruttu⁹:

Միանգամայն պարզ է, որ այս պարագայում գործ ունենք a - u անցման հետ, ինչն ակնհայտ է հենց երկու տարբերակների բաղդատումից: Այսինքն՝ երկիրն ու նրանից դուրս հոսող գետը կրել են միեւնույն անունը՝ Արատտա: Ուշագրավ է, որ Արատտա անունով գետ է հիշատակվում Ուրմիա լճի ավազանում (Ք.ա. 8-րդ դար), որի անունը չի բացատվում, որ կապ ունեցած լինի Արատտա երկրի հետ:

Կարելի է ցույց տալ այլ աշխարհագրական անուններ եւս, որոնք կարող են կապվել Արատտայի հետ: Դա եւս թողնելով հետազային՝ անցնենք դիցաբանության ոլորտին:

9. Аветисян Г. Государство Митанни, с. 25.

ՇՈՒՄԵՐ-ԱՐՄԱՏՏԱ ԱՌԷԶՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ.

Միջազեռքի եւ Հայոց լեռնաշխարհի հազարամյակներ տեւած փոխհարաբերություններն իրենց արտացոլումն են գտել հայկական դիցաբանության մեջ: Առանձնապես հիշատակության են արժանի Հայկի եւ Բելի¹, Արամի եւ Բարշամի², Արա Գեղեցիկի եւ Շամիրամի³, Վահագնի եւ Բարշամի⁴ մասին պատմող գրույցները: Իսկ Շումեր-Արատտա հարաբերություններն ունեցե՞լ են որեւէ արտահայտություն շումերների դիցաբանության մեջ եւ արտացոլվե՞լ են նրանց գրական հուշարձաններում: Առաջ ընկնելով ասեմք, որ այսօր միջազեռքյան գրականության մեջ կարելի է մատնանշել առնվազն երկու դիցապատում՝ նվիրված Միջազեռք-Հայաստան առնչություններին, որոնցից մեկում արտացոլված են Շումեր-Արատտա փոխհարաբերությունները⁵:

Շումեր-Արատտա հարաբերությունները, մեր կարծիքով, արտահայտված են շումերական Դումուզի եւ Ինաննա աստվածագույզի պատմության մեջ, որն ավելի ուշ գրի առնված հայկական Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ դիցավեպի հետ բխում է միեւնույն սկզբնաղբյուրից: Ասվածը հիմնավորելու համար նախ համառոտակի վերհիշենք Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ դիցավեպը:

Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ վեպն առավել ամբողջական պահպանվել է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ: Վեպի բովանդակությունը հետևյալն է:

-
1. Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, քարգմ. ներածությունը եւ ծանոթ. Ստ. Մալխասյանցի, Ե., 1968, էջ 86-89:
 2. Նույն տեղում էջ 93-97:
 3. Նույն տեղում էջ 97-103:
 4. Ամանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, քարգմ. առաջաբանը եւ ծանոթ. Ա. Գ. Աբրահամյանի եւ Գ. Բ. Պետրոսյանի, Ե., 1979, էջ 95-96:
 5. Առաջինը Դումուզի եւ Ինաննա աստվածագույզի պատմությունն է, որի մասին կխոսվի հանգամանորեն: Երկրորդը «Ակիտու տոնահանդես» կոչվող բաբելոնյան բնագիրն է, որն անմիջական կապ չունի Արատտայի հետ (տե՛ս ծանոթ. 39):

Երբ Հայաստանում իշխում էր Հայկի յոթերորդ սերունդ Արան, որին հույժ գեղեցկության շնորհիվ Գեղեցիկ էին կոչում, Ասորեստանում իր ամուսնու՝ Նինոսի մահից հետո զահ է բարձրանում Շամիրամը (հունական աղբյուրներում՝ Սեմիրամիս): «Այրասիրտ ու վաժաշտ» Շամիրամը, որ տարիներ ի վեր բուռն զգացմունքներ էր տածում Արայի նկատմամբ, պատգամախոսների միջոցով փորձում է համոզել Արային՝ կնության առնել իրեն, փոխարենը խոստանալով Ասորեստանի զահը: Արան, սակայն, մերժում է: Շամիրամը դիմում է պատերազմի, բայց այդ պատերազմում զոհվում է նաև Արան: Շամիրամն իր աստվածների միջոցով փորձում է վերակենդանացնել Արային⁶, բայց նրա դիմ նեխում է: Այդ ժամ Շամիրամն իր հոմանիներից մեկին ներկայացնում է իբրև հարություն առած Արա, եւ հայերը խաղաղվում են: Պատերազմին հետևում են բազում շինարարական աշխատանքներ, Հայաստանի իշխանությունը հանձնվում է Արայի որդուն՝ Արայան Արային, որն Արայի մահվան ժամանակ տասներկու տարեկան էր: Արայան Արան ունենում է արու զավակ՝ «շատ գործունյա, հանճարախոս Անուշավան Սոսանվերին», որը «պաշտամունքի համաձայն նվիրված էր Արմենակի՝ Արմավիրում գտնվող սուի ծառերին»⁷:

Դիցավեպը գրեթե նույն բովանդակությամբ պատմվում է նաև Սեբեոսի մոտ⁸:

Ինչպես ճիշտ նկատվել է ուսումնասիրողների կողմից, վեպը ենթարկվել է քրիստոնեական միջավայրի ազդեցությանը, իսկ նրա նախնական պատման մեջ Արան պետք է հարություն առած լիներ: Այդ է վկայում Թովմա Արծրունու տեղեկությունը Լեզք գյուղի մասին, «որ հույժ գեղեցիկ առասպելաբանում են Շամիրամի կտրիճներից սպանված գեղեցիկ զորականների վերքերի սպիանալու մասին»⁹: Նույնի վկայու-

6. Ըստ խորեմացու Շամիրամն իր աստվածների միջոցով է փորձում վերակենդանացնել Արային, իսկ ըստ Սեբեոսի, Արային վերակենդանացնողների դերում հանդես են գալիս արալեզները (Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն (արտատպված Բ.Պատկանյանի 1878թ. հրապարակությունից), Թիֆլիս, 1912, էջ 8):

7. Մովսես խորեմացի, Ոշվ. աշխ., էջ 105-106:

8. Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն, էջ 7-9:

9. Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն Արծրունյաց տան, բնագիրը

թյունն է նաև պատերազմից հետո Հայաստանի տիրակալի Արա կոչվելը: Որ արալեզները, ըստ հայոց հավատալիքների, հարություն են տալիս մարտադաշտում ընկած քաջերին, լավագույնս ցույց է տալիս Մուշեղ Մամիկոնյանին արալեզների օգնությամբ հարություն տալու փորձը, որի մասին պատմում է Փավստոս Բուզանդը¹⁰: Պատահական չէ նաև, որ արալեզները ուշադրության են արժանացել Եզնիկ Կողբացու¹¹, Դավիթ Անհաղթի¹² և այլոց երկերում:

Արայի մասին ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակում հունական աղբյուրները: Պլատոնը «Հանրապետություն» աշխատության մեջ պատմում է Էրոսի՝ Արմենիոսի որդու մասին, որը ցեղով Պամփյուլիայից (Փոքր Ասիա) էր: Պատերազմի դաշտում զոհվելուց տասներկու օր հետո¹³, երբ պատրաստում էին դին այրել, նա վերակենդանանում և պատմում է անդրշիրիմյան աշխարհի մասին¹⁴:

Բեռլինի պապիրուսների հավաքածուից գտնվել և 1893 թվին հրատարակվել է մի սիրավեպ, որի բովանդակությունը հետևյալն է (ըստ Ադոնցի)։

Նիհոսը, դեռևս 17 տարեկան երիտասարդ, սիրահարվում է հա-

իրատ. պատրաստեց, թարգ. և ծանոթ. Մ. Վարդանյանը, Ե., 1978, էջ 334-335: Բնագրի «գալրացմ գեղեցիկ» արտահայտությունը Ն. Բյուզանդացին առաջարկել է սրբագրել «գԱրայն Գեղեցիկ» (նույն տեղում, էջ 524, ծանոթ. 220):

10. Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, թարգմ., ներածությունը և ծանոթ. Ստ. Մայիսայանցի, Ե., 1968, էջ 276:

11. Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, թարգմ., ներածությունը և ծանոթ. Ա. Ա. Աբրահամյանի, Ե., 1970, էջ 77-78:

12. Դավիթ Անհաղթ, Փիլիսոփայության սահմանումները, երկեր, թարգմ., առաջաբանը և ծանոթ. Ս. Ս. Արեշատյանի, Ե. 1980, էջ 35:

13. Ըստ Մովսես Խորենացու, Արա Գեղեցիկին փոխարինում է Արայան Արամ, որն Արա Գեղեցիկի զոհվելու ժամանակ 12 տարեկան էր: Պլատոնի երկում Էրոսը հարություն է առնում զոհվելուց 12 օր հետո: 12 թվի կրկնությունը երկու տեղում, թերեւս, պատահական չէ: Ի դեպ Արամ Հաբեթի տոհմաբանության մեջ տասներկուերորդ սերունդն է:

14. Платон, Республика.-Сочинения, М., 1929, X, с. 614.

Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Մատիկյան Ա. Հ., Արա Գեղեցիկ,

գիվ 13 տարեկան իր զարմոհում: Նրանց մայրերն, ուրեմն, քույրեր են: Նիժնուսի մայրը կոչվում է Թամբե, իսկ երիտասարդ աղջկա մայրը՝ Դարկեյա: Նիժնուը տեսակցում է իր մորաքրոջ հետ եւ դժգոհություն հայտնում, որ իրեն թույլ չեն տալիս ամուսնանալու իր սիրեցյալի հետ, որովհետեւ նրան գտնում են շատ երիտասարդ, եւ ինքը պետք է դեռ երկու տարի սպասի: Երիտասարդ աղջիկն իր կողմից կարծես ասելիք ունի մորաքրոջը, ուրեմն՝ Նիժնուսի մորը, բայց ամոթխածաբար կարմրում եւ շփոթված ետ է քաշվում: Երկու մայրերն ընտանեկան խորհուրդ են կազմում, որի հետեւանքը հայտնի չէ՝ այդ հատվածը վնասված լինելու պատճառով: Ապա Նիժնուը պատրաստվում է արշավել Հայաստան: Նրա բանակը, բաղկացած հեղեճներից, կարիացիներից եւ միջագետքցիներից, հաշվում է 70 հազար հետեւակ, 30 հազար հեծյալ եւ 150 փիղ: Նիժնուը հաղթահարում է ճանապարհի դժվարությունները, անցնում գետերը եւ գալիս ճամբարում դաշտում: Տասն օր հետո պատերազմն սկսում է: Պատմության շարունակությունը պահպանված չէ (Ադոնցն այն կարծիքն է հայտնում, որ պատերազմի ուղղությունը պատահական չէր. Հայաստանում էր գտնվում այն աղջկա սերը՝ Նիժնուսի մրցակիցը): Ջնջված տեղերում որոշակի կադացվում է օ՝ Էրոս, իսկ մի քիչ հետո՝ Արմենի¹⁵:

Այս պատմության աղջիկը, որի անունը չի նշվում (գուցե պակասում է բնագրի աղճատվածության պատճառով) Մեմիրամիսն է (Ծամիրամը), որը Դիողորոս Սիկիլիացու հաղորդած ավանդության մեջ¹⁶ հանդես է գալիս իբրեւ Դերկետոյի (այստեղ՝ Դարկեյա) դուստր եւ Նիժնուսի կին: Ավելացնենք նաեւ, որ պապիրուսում պահպանված Տրայանոս կայսեր անվան հիման վրա այն թվագրվում է Ք.ա. 1-ին դարով¹⁷:

Դիողորոս Սիկիլիացին, պատմելով Նիժնուսի եւ Ծամիրամի մասին, գրում է, որ Նիժնուը բակտրիական արշավանքից առաջ արշավեց Արաբիա, որի թագավորի անունը Արայոս էր, ապա՝ Հայաստան, ուր իշխում

Վիեննա, 1930, էջ 256-257:

15. Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Ե., 1972, էջ 375-376:

16. Դիողորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, էջ 14-16:

17. Ադոնց Ն., Հին հայոց աշխարհայացքը, «Հայրենիք», Բոստոն, հոկտեմբեր, 1928, էջ 43-45:

էր Բարգանես անունով արքան¹⁸: Ն. Ադոնցը ենթադրում է, որ տեղի է ունեցել անունների շփոթություն եւ Արայոսը Հայաստանի արքայի անունն է¹⁹: Այս կարծիքը մեզ խիստ հավանական է թվում:

Պոտարքոսիւն վերագրվող մի երկում պահպանվել է ավանդություն, ըստ որի Հայաստանում Արաքսի մոտերքում գտնվում էր մի լեռ, որն իր անունը ստացել էր ոմն Դիոփորոսից: Դիոփորոսը ծնվել էր Միթրայի (Միհրի) քեղմնավորած քարից եւ ուզում էր չափվել Արեսի հետ: Սակայն նա սպանվում է Արեսից եւ աստվածների կողմից փոխակերպվում լեռան²⁰:

Գր. Ղափանցյանը «Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը» աշխատության մեջ մանրամասնորեն ցույց է տալիս Արա անվան տարածումը Հայաստանից հսկայական հեռավորության վրա²¹. Արեսը նախապես չի եղել հունական աստված, նրա պաշտամունքը հույներին է անցել փյուզացիներից²², իսկ Արեսի պաշտամունքը (կամ զոհե անունը) նրանց անցել է հայերից²³: Թերեւս, Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ դիցավեպի արձագանքը կամ ազդեցությունը պետք է համարել Արես-Ափրոդիտե-Հեփեստոս աստվածային եռյակի պատմությունը, որում Հեփեստոսը Ափրոդիտեի ամուսինն է, եւ չնայած դրան, Ափրոդիտեն Արեսի սիրեցյալն է (հմմտ. Արա-Շամիրամ-Նինոս պատմության հետ): Ափրոդիտեի Արեսից ունեցած զավակներից մեկի ունունը Էրոս է²⁴. Եթե ենթադրենք, որ Պլատոնի հիշատակած Էրոսը ոչ թե Արա Գեղեցիկն է, այլ Արեսի որդին, ապա կստացվի, որ Արեսը նույն Արմենիոսն է:

Սրանք են այն հիմնական հիշատակությունները Արա Գեղեցիկ-Շամիրամ դիցավեպի մասին, որ պահպանվել են հայ եւ հույն մատենագրության մեջ: Մեռնող ու հառնող աստծո եւ մարմնական սիրո, պատե-

18. Դիոդորոս Սիկիլիացի, Զշվ. աշխ., էջ 18:

19. Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 376:

20. Ադոնց Ա., Զշվ. աշխ., էջ 371:

21. Ղափանցյան Գր., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Ե., 1944, էջ 69-96:

22. Мифы народов мира (МНМ), т.1, М., 1980, с. 101 (հոդվածը գրել է Ա. Ֆ. Լոսելը):

23. Մատիկյան Ա. Հ., Արա Գեղեցիկ, էջ 314-315: Ղափանցյան Գր., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, էջ 73-74:

24. Դիցաբանական բառարան, Ե., 1985, էջ 42:

րազմի ու տուհանքի աստվածումու մասին պատմության այս մոտիվն ունեն շատ ժողովուրդներ²⁵։ Ստորև քննության կառնվի շումերական Դոմուզի-Ինաննա աստվածագույզի մասին հյուսված շումերական ավանդությունը, որը մեր կարծիքով, հայկական Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ վեպի հետ ունի ոչ միայն թեմատիկ ու մոտիվային նմանություն, այլ նաեւ ազգակցություն։

Դոմուզիի եւ Ինաննայի մասին մեզ են հասել շումերական բազմաթիվ երգեր, որոնք ներկայացնում են «Դոմուզի եւ Ինաննա» դիցավեպի առանձին դրվագները։ «Ինաննան ամուսին է ընտրում» երգում²⁶ Ինաննայի ձեռքի համար պայքարում են լեռնական հովիվների աստված Դոմուզին եւ երկրագործ աստված Էնկիմդուն։ Արեւի աստված Ութուն եւ Դոմուզին կարողանում են համոզել Ինաննային, որն էլ, ի վերջո, ընտրում է Դոմուզիին։ Հաջորդ դրվագում Դոմուզին եւ Էնկիմդուն վիճում են, բայց Էնկիմդուն տեղի է տալիս, իսկ Դոմուզին Էնկիմդուին հրավիրում է իր հարսանիքին։ Այս երգի պատմությունը համեմատելի է վերը հիշված բեռլինյան պապիրուսի սիրավեպի հետ. իրենց բնոռ զծերով նույնն են Ինաննան եւ Շամիրամը, Էնկիմդուն, որը միջազեւոքյան երկրագործության աստվածն է, նույնանում է Միջազեւոքի արքա Նինուսի հետ (երկուսն էլ անհաջողակ են իրենց սիրո մեջ), իսկ լեռնական հովիվների աստված Դոմուզին՝ Էրուսի հետ, որի երկիրը Հայաստանն է։ Դոմուզին եւս ներկայացրել է Հայկական լեռնաշխարհը (այդ մասին՝ ստորև)։

Դոմուզիի եւ Ինաննայի ամուսնության մասին պատմող մի այլ երգում²⁷ Դոմուզին այլեւս մրցակից չունի։ Նա իր քաղաքից գալիս է պահանջելու Ինաննայի ձեռքը։ Սկզբում Ինաննան տատանվում է, բայց մոր խորհրդով հազնվում է շքեղությամբ, լայն բացում է դռները փեսացուի առաջ։ Նրանք զրկախառնվում են եւ Դոմուզին Ինաննային տանում է «իր աստծո քաղաքը»։

Ինաննան շումերների մարմնական սիրո, պատեւազմի եւ տուհանքի

25. Օրինակ՝ շումերական Դոմուզի եւ Ինաննա, եգիպտական Օզիրիս եւ Իզիդա, բաբելա-ասուրական Թամմուզ եւ Իշթար, փոյուզիական Աստիս եւ Կիբլա, հունական Ադոնիս եւ Ափրոդիտե եւ այլն։

26. Крамер С.Н. История начинается в шумере, с. 165-168.

27. Крамер С.Н., Ծշվ. աշխ., էջ 182։

աստվածոմիհն է, նրա պաշտամունքի կենտրոնը Ուրուկն է, որի հովանավոր աստվածոմիհն է ինքը: Դոմուգիհն մեռնող ու հառնող աստված է, լեռնական հովիվների հովանավորը եւ եկել էր Ինաննայի մոտ (Ուրուկ) «իր աստծո քաղաքից»: Դոմուգիի եւ Ինաննայի երկխոսություն-վեճը ներկայացնող «Եթե իմ մայրը չլիներ» երգում²⁸ ի պատասխան Ինաննայի, որը փորձում է նսեմացնել Դոմուգիիհն, վերջինս ասում է.

15. Գեշտինանան²⁹ քո քրոջից վատ չէ:

Ինաննա, արժանապատվորեն խոսք փոխանակենք:

Եւ ինքս Ուրու³⁰ աստծոց վատ չեմ:

Նիւնգալլա³¹, խորհրդակցենք հանգիստ:

Էնկի³² աստված Զուեմից³³ վատ չէ:

20. Ինաննա, արժանապատվորեն խոսք փոխանակենք:

Տուրտուր³⁴ աստվածոմիհն Նիւգալից³⁵ վատ չէ:

Այս բանավեճից ակնհայտ է Դոմուգիի եւ Ինաննայի տարբեր աստվածային ընտանիքների պատկանելը: Շուամերական դիցաբանության հաճաձայն (որն իր մեջ էր ընդգրկում նաեւ տիեզերագիտական պատկերացումները) ի սկզբանե հավերժորեն գոյություն է ունեցել նախաստեղծ օվկիանոսը: Նրանից ծնվել է տիեզերական լեռը՝ կազմված միասնական երկրից ու երկնքից: Երկնքի աստծո (Աճի) եւ երկրի աստվածոմի (Կի) մերձեցումից ծնվում է երեքի (օդի) աստված Էնկիլը, որին

28. ՀԱՊ, էջ 83-85:

29. Գեշտինանան Դոմուգիի բույրն է: Նրա անունը նշանակում է «երկնային խաղողի վազ»:

30. Ուրուին շումերների արեւի աստվածն է: Նա համարվել է երկնքի աստված Աճի/Կամ լուսնի աստված Սիմի/ որդին եւ Ինաննա աստվածուհու եղբայրը:

31. Ինաննա աստվածուհու անուններից մեկն է, բառացի՝ «տիրուհի»:

32. Էնկին համաշխարհային օվկիանոսի, ստորերկրյա ջրերի եւ իմաստության աստվածն է շումերների հավատալիքներում, համարվել է Դոմուգիի հայրը:

33. Զուեմը (Սուեմը) հայտնի է նաեւ Սին եւ Նաննա անուններով: Լուսնի աստվածն է եւ համարվել է երեքի (օդի) աստծո՝ Էնկիլի որդին:

34. Դոմուգի աստծու մայրը:

35. Ինաննա աստվածուհու մայրը:

շումերները մեծարում էին իբրեւ գլխավոր գերագույն աստծո: Էնլիլի եւ մոր՝ երկրի աստվածուհու մերձեցումից ծնունդ առան բնությունը, կենդանական եւ մարդկային աշխարհները: Էնլիլից եւ Նինլիլ աստվածուհուց ծնվեց լուսնի աստված Սինը (Սուեն, Զուեն, Նանենա): Իսկ լուսնի աստծուց եւ Նինգալ աստվածուհուց ծնվեցին արեւի աստված Ութում եւ նրա քույրը՝ Ինաննա աստվածուհին³⁶:

Այսպիսին է շումերական աստվածների ծննդաբանությունը: Դրանում բացակայում են Դումուզին, նրա քույրը, մայրը եւ նույնիսկ հայրը՝ Էնկի աստվածը, որն Անի, Էնլիլի եւ Նինլիսուրազի հետ մտել է շումերական աստվածների գերագույն քառյակի մեջ եւ եղել է ջրերի եւ իմաստության աստվածը շումերական դիցաբանում: Ծումերների ջրի պաշտամունքը սերտորեն աղերսվում էր Հայաստանից սկիզբ առնող Եփրատ եւ Տիգրիս գետերի հետ. Էնկի աստվածը պատկերվել է ձեռքին սկիհ բռնած, որից հոսում է Եփրատն ու Տիգրիսը խորհրդանշող երկու ջրաշիթ³⁷: Ծումերական քաղաքակրթությունը ժառանգած աքաղների գրականության մեջ Էնկի աստվածը հանդես է գալիս Հայա անունով³⁸: Բաբելոնյան «Ակիտու տոնահանդես» կոչվող մի բնագիր պահպանել է Հայայի եւ Բել-Մարդուկի պատմությունը, որը փաստորեն, Մովսես Խորենացու միջոցով ավանդված Հայկի եւ Բելի պատմության բաբելոնյան տարբերակն է³⁹: Նրանում Բել-Մարդուկը⁴⁰ նույնանում է հայ-

36. Крамер С.Н. История начинается в Шумере, с. 99-126.

37. Գավուհյան Մ., «Վերին ծովի» տեղադրությունը.-ԼՀԳ 1977, 2, էջ 95:

38. «Հ» հնչյունի համար սեպագիրն առանձին նշան չի ունեցել եւ այն գրվել է «խ» կամ բաց է թողնվել: Աֆաղական աղբյուրներում այս աստծո անունը հանդիպում է երկու տարբերակով՝ հայա եւ էյա: Եթե սույն աստծո անվան սկզբնատառը «խ» էր, ապա երկրորդ ձևը պետք է լիներ «խեյա», մինչդեռ այդպես չէ: Նշանակում է՝ անվան սկզբնատառը եղել է «հ», իսկ անունը հնչել է «Հայա»:

39. Ջանոյան Գ., «Բաբելոնի Ակիտու տոնահանդես» սեպագիր արձանագրությունը, «Գարուն», 1980, թիվ 2, էջ 95: Հոդվածագիրն այդ բնագիրը համարում է Հայկի եւ Բելի իրական-պատմական անձնավորություններ լինելու փաստ: Մեր կարծիքով այն դիցապատում է:

40. Մարդուկը Բ.ա. 22-րդ դարից ի վեր հայտնի է իբրեւ Բաբելոն քաղաքի հովանավոր աստված, իսկ առաջին բաբելոնյան հարստության ժամանակաշրջանից (Բ.ա. մոտ 1894-1595 թթ) դառնում է Շումերի եւ Աֆաղի զու-

կական ավանդության Բելի հետ⁴¹, իսկ Հայան՝ Հայկի: Էթայից (Հյուսիսային Սիրիա) գտնված գրավոր աղբյուրներում (Ք.ա. 23-րդ դար) Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները (Արմի եւ Ազի քաղաքներից) կոչվում են «Հայայի որդիներ»⁴² (հմմտ. մեր երկրի ու ժողովրդի Հայկի անունով կոչվելն ըստ Խորենացու): Վերոհիշյալ փաստերը խոսում են հագուստ էնկի-Հայա աստծո Հայկական լեռնաշխարհի հետ կապված լինելու: Հայկական լեռնաշխարհի հետ է կապված նաեւ նրա որդի Դումուզին: Ըստ «Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քումը» վիպերգի Դումուզին Արատտայի հովանավորն է, արատտացիները՝ նրա ընտրյալ ժողովուրդը.

567. Մարդիկ Արատտայի՝ գերադասվածները մյուս

մարդկանցից,

568. մարդիկ, որոնց Դումուզին զատեց մյուս մարդկանցից...⁴³

Այժմ, երբ պարզված է Ինաննայի՝ Միջագետքը, իսկ Դումուզիի՝ Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացնելը, դառնանք Դումուզի եւ Ինաննա դիցավեպին: Շումերական երգերի մի շարք⁴⁴ պատմում է Ինաննայի ստորերկրյա թագավորություն՝ «անվերադարձ աշխարհ» իջնելու (ուր եւս ցանկանում էր հաստատել իր իշխանությունը), այնտեղ նրա անհաջողության ու դեւերի հետ վերադառնալու մասին: Դեւերն ուղարկված էին Ինաննայի հետ, որպեսզի որեւէ աստծո նրա փոխարեն

խավոր աստվածը:

41. Բել դիցանունն ունի սեմական ծագում եւ նշանակում է «տեր, տիրակալ»: Աֆադական եւ ասուրա-բաբելական դիցաբանության մեջ այն տրվել է աստվածներից մի ֆանիսին, հատկապես Էնլիլին եւ Մարդուկին (MHM, т.1, с. 126 հոդվածը գրել է Վ. Կ. Աֆանասեան): Հայկական ավանդության մեջ Բելը Հայկի հակառակորդն է, միջագետքյան բռնատիրության մարմնավորը:

42. Иванов Вяч.Вс. Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ва(х)агну, ԴԲՀ, 1983, քիվ 4, էջ 30-33:

43. "Энмеркар и ...", с. 218.

44. Դրամբ են՝ «Մեծ երկինքներից մեծ ընդերքներից», «Փոքր դեւերը բացում են երախները, մեծ դեւերը խոսք են ասում», «Սրտի զանգատներով» «Վա~յ մայրամուտի տիրակալին» (ՀԱՊ, էջ 86-93):

տանեին «անվերադարձ աշխարհ»։ ստորերկրյա թագավորության ամենագոր օրենքների համաձայն, այնտեղից ելնողը պետք է իր փոխարեն ուղարկեր իրեն հավասարագոր որեւէ մեկին։ Եւ ահա Ինաննան ունենալով դեւերի զորությունը (հմմտ. Շամիրամի դյութանքի հետ)՝ հանդիպում է երկու աստծու։ Սրանք սարսափահար ընկնում են գետին եւ թափաղվում Ինաննայի դիմաց, որն էլ շոյված ինքնասիրությամբ կյանք է շնորհում այդ աստվածներին եւ ուղեւորվում Ուրուկ, ուր իշխում էր իր ամուսին Դումուգին։ Ի տարբերություն ճախորդ աստվածների՝ Դումուգին արքայապայել հանդերձավորվում է եւ բազմելով գահին՝ չի խոնարհվում Ինաննայի առաջ (հմմտ. Արայի մերժողական պատասխանը Շամիրամին)։ Կատաղած նրա պահվածքից՝ Ինաննան «մահվան հայացք» է գցում Դումուգիի վրա եւ նրան հանձնում դեւերին (հմմտ. Շամիրամի «զորքի բազմությամբ» Արայի վրա հարձակվելը եւ Արայի զոհվելը)։ Շումերների արեւի աստված Ութուի օգնությամբ (որն Ինաննայի եղբայրն էր) Դումուգին ազատվում է դեւերի ձեռքից (հմմտ. Շամիրամի խոսքը. «Եւ իմ աստվածներին հրամայեցի նրա վերքեր լիզել, եւ նա կլեկենդանանա») եւ փախչում քրոջ մոտ։

35. Լեոնային օձի պես լեոներում սողաց։

Դումուգին։ Նա բազեի պես, ադագաթե թռչնի պես տագուտ իր հոգին,

37. Եւ Գեշտինաննայի մոտ բերեց իր հոգին⁴⁵։

Լեոնական հովիվների աստված Դումուգին փախչում եւ ասպատտան է գտնում լեոներում քրոջ մոտ, ուր եւ պիտի գտնվեր նրա երկիրը՝ Արատտան։ Այնուհետեւ երգերը պատմում են դեւերից Դումուգիի հետապնդման մասին՝ հիշատակելով երկու տեղանուն՝ Արայի եւ Շուքարի (կամ Կուքարի)։ Դեւերին ի վերջո հաջողվում է բռնել Դումուգիին եւ շումերական այլ գրավոր հուշարձաններում նրան հանդիպում ենք ստորերկրյա թագավորությունում⁴⁶։ Իսկ աքադական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպում Իշթարին (շումերական Ինաննային փոխարինողն աքադական աղբյուրներում) ուղղված խոսքում Գիլգամեշին ասում է.

45. ՀԱՊ, էջ 80։

46. Ուր-Նամմուի մահվան ողբում եւ Գիլգամեշի մահվան մասին բնագրում Դումուգին հանդիպում է մեռյալների աշխարհում (MHM, т.1, с. 409-410, հոդվածը գրել է Վ. Կ. Աֆանասևան)։

45. Դոմուգիին՝ ամուսնուն քո պատանեկության,

46. Դու տարեց-տարի ստիպել ես հեկեկալ⁴⁷:

«Տարեց-տարի հեկեկալը», հավանաբար, արտացոլում է Դոմուգիի (հմմտ. հայկական Արայի հետ), իբրեւ բնության աստծո, ամեն տարի մեռնելու եւ հաջորդ տարի հառնելու պատկերացումը:

Ինչպես նշվեց, Դոմուգիի երկրում հիշատակվում է երկու տեղանուն՝ Արային եւ Շուբարին (Կուբարին): «Շումերական արքայացանկում» Դոմուգիի մասին ասվում է, որ «նրա քաղաքը եղել է Կուբարին (Շուբարին)⁴⁸»: Շուբարի (Կուբարի) անունով հայտնի է Էրեդու⁴⁹ քաղաքի մի մասը: Էրեդուի մի մասն ու Դոմուգիի երկրի Շուբարին (Կուբարին) չեն կարող նույնը լինել, որովհետեւ վերջինս հիշատակվում է լեռնային շրջանում, իսկ Էրեդուն հարթավայրային քաղաք է: Բացի այդ, հայտնի է, որ Դոմուգին Արատտայի հովանավոր աստվածն է եւ տրամաբանական կլիմեր այս երկու տեղանունը (կամ նրանց հետագա հիշատակումները) որոնել Արատտայի տարածքում:

Եթե ճիշտ է տեղանվան Շուբարի ընթերցումը, ապա այն կարելի է նույնացնել ասորա-բաբելական աղբյուրների Շուբարի (ավելի ուշ՝ Շուբրիա կամ Շուբրե) երկրանվան հետ, որը տեղադրվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արեւմտյան շրջանում⁵⁰: Եթե տեղանունը պետք է ընթերցել Կուբարի, ապա այն կարելի է նույնացնել Աշուրնասիրպալի Բ.Ա. 866 թվին հիշատակած Կուբբու երկրանվան հետ, որն ըստ Ն. Ադոնցի, պահպանվել է հետագայի Գիբբու, ապա Կուպ-Ռադ տեղանուններում: Կուբբուն տեղադրվում է հարակից տարածքում Եփրատի ոլորտում⁵¹:

Արայի տեղանունը համեմատելի է ասորեստանյան աղբյուրների

47. ՀԱՊ, էջ 128:

48. Jacobsen Th. The Sumerian King List, p. 88. Այս տեղանունը սովորաբար ըմբեցվում է Շուբարի (Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй древнего Двуречья, Шумер, с. 170):

49. Էրեդուն Էնկի աստծո (տե՛ս ծանոթ. 32) պաշտամունքի կենտրոնն էր: Քաղաքի անունը նշանակել է «քարի բաղա՛»: Քաղաքը գտնվել է Եփրատի ափին, Շումերի հարավում եւ համարվել է շումերների հնագույն բաղա՛ր:

50. Շուբրիա երկրի մասին մանրամասն տե՛ս Саркисян Д.Н. Страна Шуб-рия, Е., 1989:

51. Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 73:

Արանի (Արան, Արանե) երկրամասի (տեղադրվում է Եփրատի միջին հոսանքում Դիարբեքիից արեւմուտք) եւ Պողոմնուի Մելիտենեի մոտակայքում հիշատակված Արանե կայանի անվան հետ⁵²։ Մինչեւ 1915 թվի հայերի ցեղասպանությունը Հայկական Տավրոսով Եփրատի անցման շրջանում պահպանվել էր երկու բնակավայր՝ Արլը եւ Օրուլ անուններով⁵³։ Ուշագրավ է, որ գյուղերի մոտ գտնվող սուրբ համարվող մի աղբյուրի հետ կապված հավատալիքները հիշեցնում են բնության զարթոնքի եւ մեռնող ու հառնող աստծո պաշտամունքին բնորոշ գծեր⁵⁴։ Չի բացառվում նաեւ, որ հայկական հավատալիքներում հարություն տվող արալեզների անվան հիմքում ընկած լինի Արալի տեղանունը։ Դեռեւս Ս. Հ. Սեյաը գտնում էր, որ արալեզ անվան վերջին -եզ-ը մասնիկ է, որի հետ համաձայնելով, Գր. Ղափանցյանը ցույց է տալիս նույն մասնիկով կազմված այլ անուններ եւս⁵⁵։ Սեյաը արալ- հիմքը կապում էր շումերների ստորերկրյա թագավորության Արալի անվան հետ։ Մեզ ավելի հավանական է թվում արալեզ անվան կապը շումերական երգերում հիշվող Արալիի հետ, որն, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է Տավրոսի լեռներում, ուր մինչեւ 20-րդ դարի սկիզբը պահպանվել են մեռնող ու հառնող աստծո պաշտամունքը հիշեցնող հավատալիքներ⁵⁶։

52. Ադոնց Ն., Եզլ. Եզխ., էջ 43։ Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիֆ-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Կ. Լ., 1986, էջ 390-391։

53. Պատմություն Ամթեպի հայոց, աշխատասիրեց եւ խմբագրեց Գ. Ա. Սարաֆեան, հատոր Ա, Լոս Անջելես, 1953, էջ 74, (բաժինը գրել է Ե. Բասունյան)։

54. Բրիտանական շրջանում մրա մոտ գտնվող մատուռը վերանվանվել է Ս. Սարգիս, իսկ աղբյուրը՝ Ս. Սարգիս-սու (Պատմություն Ամթեպի հայոց, էջ 75)։

55. Ղափանցյան Գր., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, էջ 10-12։

56. Շումերական երգերի Արալին տեղադրելով Հայկական Տավրոսով Եփրատի անցման շրջանում, ամենեւին չեմք բացառում, որ այն կարող էր գտնվել Վանա լճի արեւելքում հիշատակվող Արալեզ (Լեզ) գյուղի եւ դաշտի տարածքում։ Այդ տարածքում Արա Գեղեցիկի մասին հավատալիքները պահպանվել են միջնադարում (տե՛ս Ծանոթ. 9), որոնց արձագանքները հասել են մինչեւ 20-րդ դար (տե՛ս Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, Կ. Լ., Երեւան, 1978, էջ 52։ Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 377-379)։

Ամփոփելով ասվածը՝ տեսնում ենք, որ Արալին ու Շուքարին (Կուբարին) կարելի է տեղադրել Արատտայի տարածքում: Ինչ վերաբերում է Շուքարի (Կուբարի) տեղանվան, ինչպես նաև այլ տեղանունների ու դիցանունների Հայկական լեռնաշխարհում եւ Միջագետքում հանդիպելուն, ապա դա պետք է բացատրել ապագա շումերական քաղաքակրթության կրողների վերը հիշված գաղթի հանգամանքով, որը կատարվել է Հայկական լեռնաշխարհի հարավից եւ Հյուսիսային Միջագետքից դեպի Հարավային Միջագետք⁵⁷: Հավանաբար, նախքան այդ գաղթն էլ Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների եւ նրանց հարավային հարեւանների մոտ ստեղծվել է այն պատմությունը, որը սյուժետային հիմք է հանդիսացել շումերական Դումուզի եւ Ինաննա, հայկական Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ դիցավեպերի համար: Երկու պատմությունների մեջ էլ Հայկական լեռնաշխարհը (Արատտա, Հայաստան) ներկայացնում է դրական գծերով (վեհանձն, հպարտ, գեղեցիկ, ընտանեւեր, հավատարիմ) օժտված արական կերպարը, իսկ Միջագետքը (Շումեր, Ասորեստան) ներկայացնում է իգական կերպարը, որը գոռոզ է, այրասիրտ, վավաշոտ, իշխանատենչ եւ դառնում է իր սիրեցյալի մահվան պատճառը: Տվյալ դեպքում փոխառությունների մասին խոսք լինել չի

57. Նման կարգի մուլնություններից կարելի է նշել Նիբուր (Արարտու) լեռան եւ շումերական Նիբուրու (Նիպուր) քաղաքի անունների մուլնությունը: Ուշագրավ է, որ եւ լեռը, եւ քաղաքը եղել են մուլն մշակութային աստվածների (Թեշուբ եւ Էնլիլ) պաշտամունքի կենտրոններ (համադրությունը Ս. Գ. Հմայակյանից է): Կարծիք է հայտնվել Սասունի (Շուքրիայի) Սիմ եւ Մարաթուկ լեռների միջագետքային Սիմ եւ Մարդուկ դիցանունների հետ առնչվելու մասին (համադրությունը Ռ. Մ. Թորոսյանից է, տե՛ս Հմայակյան Ս. Գ., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990, էջ 87): Նեմրուք լեռնանունը եւ նրա հետ կապված հայկական առասպելը

(Плютовский Б.Б. Вишаны. Каменные статуи в горах Армении, Л., 1939, с. 39) կապվում են Նիմուրքա աստծո եւ նրա մասին Վանա լճի շրջակայքում գոյատևած մի առասպելի հետ (Ղափանցյան Գր. Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, էջ 16): Միջագետքի քաղաքներից մեկի հովանավոր աստծո անունը էր Շարա. այդ անունով հայտնի է Հայկի թռչներից մեկը՝ Շիրակի անվանադիրը: Շումեր անվան բացատրության հնարավոր տարբերակներից մեկն

կարող, քանզի այդ դեպքում փոխառող ժողովուրդն իր հերոսին կօծտեր դրական, իսկ հակառակորդին՝ բացասական գծերով, սակայն երկու պատմության մեջ էլ կերպարներն անփոփոխ են: Երկու հարեւան ժողովուրդների (իսկ հարեւան են եղել նաև Զ.ա. 6-րդ հազարամյակում եւ ավելի վաղ) տոեղծված այս ավանդապատումը հնարավոր է, որ եղած լինի արտահայտությունը նրանց միջեւ գոյություն ունեցած միջցեղային ամուսնությունների⁵⁸: Զ.ա. 3-րդ հազարամյակում այդ պատմության շումերական տարբերակը գրի է առնվել Միջագետքում, իսկ հայկական տարբերակը նորաստեղծ հայկական գրով գրի առնվեց ավելի ուշ՝ Զ.հ. 5-րդ դարում, երբ պատմության թատերաբեմից վաղուց հեռացել եւ մողացության էին մատնվել Շումերն ու Արատտան, իսկ նրանց փոխարինել էին Ասորեստանն ու Հայաստանը:

Վերջում առանց մանրամասն հիմնավորման, կուզենայինք ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել «Հայկ եւ Բել» դիցավեպի ակունքներին վերաբերող մեր ենթադրությունը, որը դեռեւս կարիք ունի համգամանալի ուսումնասիրության ու հիմնավորման:

Աստվածաշնչի Ծննդոց գրքում Արեք (Ուրուկ) քաղաքի կառուցումը կապվում է Նեբրովթի անվան հետ. «Եւ Քուշը ծնեց Նեբրովթին. սա սկսեց երկրի վրա գորավոր լինել: Սա Եհովայի առաջ մի գորավոր որսորդ եղավ. նրա համար ասվում է՝ Նեբրովթի պես գորավոր որսորդ Ե-

այն կապում է Շուբարիի հետ: Կարծիք է հայտնվել նաեւ հայոց Վահագն աստծո եւ Գիլգամեշի շումերական անվան (Բիլգամեշ) ազգակցության մասին (Մուղդուսյան Զ., Հայկական աստվածային նախաստեղծ եռյակ.-ԼՀԳ, 1986, թիվ 8, էջ 71): Վերելում խոսվեց Հայա աստվածության մասին: Զի բացատվում, որ այս համադրությունների մեջ լինեն նաեւ պատահական նմանություններ, ուստի եւ բոլոր այս համադրություններն ունեն լուրջ ուսումնասիրման եւ հիմնավորման կարիք:

58. Ուշագրավ է, որ Բրիտոնեայի շրջանում ժողովրդական հավատալիքներում Արա Գեղեցիկին փոխարինած Սուրբ Սարգիսը գողանում էր երկու հարեւան ժողովուրդների՝ հույների ու վրացիների աղջիկներին (Ղափանցյան Գ., Ոշվ. աշխ., էջ 88): Մեր օրերում եզդիների հետ խառը բնակության վայրերում պատմում են որ Ս. Սարգսի փախցրած աղջիկը ազգությամբ եզդի է:

հովայի առաջ: Եւ նրա թագավորության սկիզբը Բաբելոնը եւ Արեքը եւ Աքադը եւ Քադանեն էր Սեննապր երկրում: Այն երկրից դուրս եկավ Ասորը եւ շինեց Նինվեն եւ Ռոբովթը եւ Քադան քաղաքը» (Մենդոց, 10, 8-11): Նեբրովթը, Խորենացու հավաստմամբ (գիրք Ա, գլ. Ե), նույն Բելն է: Նա Հայաստան-Միջագետք հակամարտության մեջ ներկայացնում է Միջագետքը եւ ձգտում հպատակեցնել Հայաստանը, որ հաջողությամբ չի պսակվում: Այս մոտիվը կարմիր թելի պես ձգվում է Հայկ եւ Բել, Հայա եւ Մարդուկ («Ակիտու տոնահանդես») ավանդապատումների եւ շումերա-արաստական հարաբերությունների մասին պատմող «Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քումը» վիպերգի սյուժեներում: Էնմերքարը եւ ձգտում էր Արատտայի (Հայկական լեռնաշխարհ) հպատակեցմանը, ինչը սակայն, ձախողվեց: Նա, ըստ «Շումերական արքայացանկի», եղել է պարսպապատ Ուրուկի կառուցողը (հմմտ. Նեբրովթը՝ Արեքի):

Ելնելով սյուժեի ընդհանրությունից եւ տեղայնացման (Հայաստան-Միջագետք) նույնությունից՝ ենթադրում ենք, որ Հայկ եւ Բել (Նեբրովթ) ավանդապատման ակունքները գալիս են առնվազն Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի առաջին կեսից: Ք.ա. 2-րդ հազարամյակում, կապված Բաբելոնի բարձրացման հետ, ավանդության մեջ Ուրուկին (Արեք) փոխարինում է Բաբելոնը, իսկ Միջագետքի մարմնավորողը դառնում է Բաբելոնի գլխավոր աստված Բել-Մարդուկ՝ ընդդեմ Հայայի: Խորենացու գրի առած հայկական տարբերակում Բելի (Մարդուկ, Նեբրովթ) դեմ ելնում է Հայկը (Հայա): Մեր կարծիքով Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում Հայաստան-Միջագետք առնչություններն արտահայտվել են Էնկի եւ Էնլիլ աստվածների մասին գրույցներում: Էնկին, որն քաղական աղբյուրներում հայտնի է Հայա անունով, կապվել է Հայկական լեռնաշխարհի հետ եւ, հավանաբար, եղել է արաստացիների գերագույն աստվածը (տե՛ս «Արատտայի դիցարանը», ենթաբաժնում), իսկ Էնլիլը շումերների աստվածահայրն է: «Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քումը» վիպերգում աստվածներին փոխարինում են նրանց պաշտամունքի բարձրագույն սպասավորները՝ գերագույն քումերը: Հայկ եւ Բել - Էնկի եւ Էնլիլ դիցավեպերի հարաբերությունը համեմատելի է Արա Գեղեցկի եւ Շամիամ - Դումուզի եւ Ինաննա ավանդագրույցների հարաբերության հետ: Էնկի եւ Էնլիլ աստվածների մասին պատմող գրույցները, սակայն, չենք քննի այստեղ, այլ կրողները հետազային:

ՊԱՇՏԱՊՈՒՆՔԸ, ՀԱՎԱՏԱՎԻՔՆԵՐԸ ԵՒ ՍՈՎՈՐՈՒՅԹՆԵՐՆ ԱՐԱՏՏՍՅՈՒՄ

«Արատտայի պետական կառուցվածքը եւ քրմությունը» բաժնում կիսովի պետության մեջ այն մեծ դերի մասին, որն ունեցել են քրմերը՝ աստվածների պաշտամունքի սպասավորները: Միայն գերագույն քրմի կողմից երկրի կառավարման փաստից կարելի է պատկերացնել Արատտայի կցանքում պաշտամունքային երեսույթների կարեւորությունը: Վիպերգում մի քանի անգամ հշտում է, որ Արատտայում կատարվում են «զոհաբերություններ, աղոթք ու պաշտամունք»¹, որ հրա բոլոր տաճարներում (քնագրում «զաննուններում») «երգվում են սուրբ երգեր ու աղոթքներ»²: Ու՛մ էր ուղղված այդ պաշտամունքը, ու՛մ էին ձոնվում երգերն ու հղվում աղոթքները, ո՞ր աստվածներին էին զոհեր մատուցվում: Այս հարցերի պատասխանը տալու նպատակով ստորեւ կանենք Արատտայի դիցաբանը վերականգնելու փորձ, հշելով, սակայն, որ այն հիշյալ հարցերի վերջնական պատասխանը չէ:

Արատտայի դիցաբանը

Նախորդ էջերում ցույց է տրվել, որ պատտացիների հովանավոր աստված Դումուգին պատկանել է մի աստվածային ընտանիքի³, որը պաշտվել է Արատտայում եւ որի աստվածներից մի քանիսը մոտք են գործել շումերական պանթեոն⁴: Այդ անցման շնորհիվ էլ հրանք այսօր հայտնի են մեզ: Արատտական աստվածների մասին պատկերացում է տալիս շումերական «Եթե իմ մայրը չլիներ» երգի հետեւյալ հատվածը.

1. "Эпмеркар и ...", с. 211.

2. Նույն տեղում, էջ 208:

3. Տե՛ս «Շումեր-Արատտա հարաբերությունների արտահայտությունը դիցաբանության մեջ» վերնագրի ներքո:

4. Հարեւան ժողովրդի աստծո մասին որեւէ ժողովրդի դիցաբան հին աշ-

15. Գեշտինանանա քո քրոջից վատ չէ:

Ինաննա, արժանապատվորեն խոսք փոխանակենք:

Ես ինքս Ութու աստծոց վատ չեմ:

Նինեզալլա, խորհրդակցենք հանգիստ:

Էնկի աստվածը Զոռնից վատ չէ:

20. Ինաննա, արժանապատվորեն խոսք փոխանակենք:

Տուրտուր աստվածոմին Նինգալից վատ չէ⁵:

Դումուգիի ընտանիքից հայտնի են դառնում նրա հայրը (Էնկի), մայրը (Տուրտուր) եւ քույրը (Գեշտինաննա): Էնկի աստծո անունը (Էն-կի) շումերերեն նշանակում է «երկրի քույր», «երկրի տիրակալ», բայց շումերական դիցարանում նա պաշտվել է իբրեւ ջրերի եւ իմաստության աստված: Միաժամանակ նրա պաշտամունքը սերտորեն կապված է եղել Հայկական լեռնաշխարհի հետ, իսկ արքայական աղբյուրներում նրան տրվել է Հայա անունը⁶, որը նույնանում է լեռնաշխարհի բնիկ ժողովրդի՝ հնդեւրոպացի հայերի ինքնանվան հետ: Հավանաբար, իբրեւ «երկրի տիրակալ» նա պաշտվել է Արատտայում եւ, անցնելով շումերական դիցարան, այնտեղ պահպանել է նախկին ֆունկցիայի հետ կապված իր անունը: Այն, որ Էնկի-Հայան մտել է շումերա-աքադական դիցարան գերագույն քառյակի մեջ, մտածել է տալիս, որ արատտականում նա պետք է եղած լինի գերագույն աստվածներից մեկը կամ գլխավոր գերագույն աստվածը: Վերոհիշյալ երգում Էնկին համադրվում է Ինաննայի հոր հետ. տվյալ դեպքում նրա հայրը լուսնի աստվածն է, բայց շումերական այլ աղբյուրներում Ինաննան ներկայանում է որպես եր-

խարհում տարածված երեւոյթ է (օրինակ՝ Արեւը հունական պանթեոնում, Միհրը հայկական պանթեոնում եւ այլն)՝ կապված երկու ժողովուրդների մերձավոր շփման հետ:

5. Այս հատվածի բնութայունը՝ համապատասխան ծանոթագրություններով, տե՛ս «Շումեր-Արատտա հարաբերությունների արտահայտությունը դիցաբանության մեջ» բաժնում:

6. Նույն տեղում:

կընքի սատո՞՛ն՝ Աճի դուստր: Ամփոփելով կարելի է ասել, որ Արատոտայի գլխավոր գերագույն աստվածը կամ գերագույն աստվածներից մեկը եղել է «երկրի տիրակազ», իմաստության եւ ջրերի աստված Էնկին, որին աքաղական աղբյուրներում տրված Հայա անունը նույնանում է հայ ժողովրդի ինքնանվան հետ:

Էնկիի կինը, որ համադրվում է Ութուի եւ Ինանայի մոր՝ Նինգալ աստվածուհու հետ, Դումուզիի եւ Գեշտինաննայի մայրն է:

Էնկիի որդի Դումուզիի անունը շումերերենում նշանակում է «խկական (հարազատ) որդի» (դումու-որդի, զի-խկական, հարազատ): Շումերական դիցաբանում նա հովվության, մեռնող ու հառնող քնության աստվածն է (կապված Ինաննայի հետ): Ըստ «Ճննեքաղը եւ Արատոտայի գերագույն քույրը» վիպերգի Դումուզին արատոտացիների հովանավոր աստվածն է, որոնց նա ընտրել է «մյուս մարդկանցից»⁷: Հիշյալ երգում Դումուզին համադրվում է Ութու աստծո հետ, որն արեւի աստվածն է շումերական դիցաբանում եւ Լուգաբանդայի բերանով կոչվում է «սեռագլուխ ժողովրդի հայր»⁸ («սեռագլուխ ժողովուրդը» շումերների ինքնանվանումն է): Կարելի է ենթադրել, որ Դումուզին Արատոտայում պաշտվել է իբրեւ արեւի աստված եւ համարվել է արատոտացիների հովանավորը («հայրը»): Դումուզիի հետ է կապված նրա քրոջ՝ Գեշտինաննայի պաշտամունքը: Նրա անունը շումերերեն նշանակում է «երկնային խաղողի վազ»: Նա հանդես է գալիս իբրեւ բարու եւ ինքնագոհաբերման մարմնավորում, որն ինքնակամ համաձայնում է իջնել ստորերկրյա թագավորության՝ սիրելի եղբոր փոխարեն, եւ Ինաննայի հակապատկերն է⁹: «Արտի զանգատներով» երգում Դումուզին նրան կոչում է «իմաստունի», «երգասեր», «հմայումի» եւ «տեսանող»¹⁰: Հստակա-

7. "Энмеркар и ...", с. 218.

8. Kramer SN. From the Tablets of Sumer, p. 237-238.

9. MHM, т. 1, с. 300 (հոդվածը գրել է Վ. Կ. Աֆանասևան),

10. ՀԱՊ, էջ 82:

բար, այս մակդիրները կապված են Գեշտինաննայի պաշտամունքի եւ ֆունկցիաների հետ:

Արատտայի դիցարանում առայժմ մեզ հայտնի է չորս աստված, այն էլ՝ շումերական անուններով: Բավարարվելով այսքանով՝ այժմ տեսնենք, թե արատտական հավատալիքների ու սովորույթների մասին ինչ արձագանքներ են պահպանվել շումերական աղբյուրներում:

Հավատալիքներ եւ սովորույթներ

Հին ժամանակներում շատ ժողովուրդների մեջ տարածված է եղել արքայական իշխանության երկնային ծագման եւ արքաների աստվածներից նշանակված լինելու հավատալիքը: Բացառություն չի եղել նաեւ Արատտան. Արատտայի գերագույն քույրն իրեն համարում է պատերազմի աստվածուհուց նշանակված¹¹: Ամեն մի երկիր, քաղաք եւ անգամ անձնավորություն ունեցել է իր հովանավոր աստվածությունը, որին շումերական գրավոր հուշարձանները կոչում են «լամա»: Ըստ նույն գերագույն քույրի՝ նա է որոշել Արատտայի ճանապարհը.

275. «Երբ պսակն Արատտայի՝

բարեգութ լաման սուրբ ծեսերի երկրի,

երկնային լուսն պսակի նման որոշեց ճանապարհն

Արատտայի,

278. այնժամ ես իմ մեծության մասին հատուտ իմացա»¹²:

Բազմիցս ասվել է, որ Արատտային հովանավորում էր Դումուզին: Արատտայի գերագույն քույրը դժվարին պահին դիմում է իր կառավարչին, որը վիպերգում անուն չունի¹³: Դժվար է ասել՝ կառավարիչը Դումուզին է, թե՞ մի այլ աստված կամ նու՞յնն են արդյոք լաման ու Գեշտինաննան:

Տարածված պատկերացման համաձայն առատ բերքը, անբերրիու-

11. Տե՛ս «Արատտայի պետական կարգն ու բնությունը», ծանոթ. 2:

12. "Энмеркар и ...", с. 211-212.

13. Նույն տեղում, էջ 218:

թյունը, ռազմական հաջողությունն ու անհաջողությունը եւ այլ բախտորոշ իրադարձություններ կապվում էին աստվածների բարեհաճության հետ¹⁴։ Մեծ էր հավատը նաեւ աստվածների արձանների՝ կուռքերի նկատմամբ։ Հին աշխարհի պատմությունը հարուստ է հաղթանակից հետո աստվածների կուռքերը գերելու փաստերով, որի շնորհիվ, ըստ հավատալիքի, հաղթողը պարտվողի երկրից տանում է նրա զորությունը։ Նույն հավատալիքի արտահայտությունն է նաեւ Արատտայի տիրակալի պահանջը՝ հնազանդվել Արատտային եւ թույլ տալ ինաննա աստվածուհուն փոխադրվել Արատտա¹⁵։

Ժառանգականության հետ կապված մի հետաքրքիր սովորույթ է հիշվում «Սրտի զանգաստներով» երգում։ Դուերից հետապնդվելով՝ Դումուգին թաքնվում է քրոջ մոտ։ Դուերին չի հաջողվում Գեշտինաննայից իմանալ եղբոր տեղը, եւ Դումուգինն մատնում է նրա ընկերը, որին հետետում է Դումուգիի խոսքը.

153. «Քույրս իմ կյանքը փրկեց, ընկերս վերցրեց իմ կյանքը։

Քույրս որդուն փողոց կոտարկի, ամենքը կողջունեն նրան,

155. Ընկերս որդուն փողոց կոտարկի, ոչ ոք ողջուն չի տա նրան»¹⁶։

«Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգի վերջում ինաննան տոն է կազմակերպում ի պատիվ Դումուգիի եւ հրամայում մի պառավի գնալ Արատտա ու վերցնել մի որեւէ աղջկա, ըստ երեւույթին, իբրեւ հարսնացու Դումուգիի համար։ Այդ հատվածը խիստ վնասված է, բայց պահպանվել է հարսնացուի արտաքինին վերբերող երկու տող.

591. Նա աչքերը ծարիրով սնեացրեց,

592. սպիտակ զգեստ հագցրեց...¹⁷

Սա մեր լեռնաշխարհում հարսանյաց հանդեսի մասին առաջին տեղեկությունն է. հարսնացուն հագնում էր սպիտակ, եւ նրա աչքերը ներկում էին սև ծարիրով...

14. См. у орхиды "Энмеркар и ...", էջ 218։

15. Kramer SN. From the Tablets of Sumer, p. 232-234.

16. ՀԱՊ, էջ 86։

17. "Энмеркар и верховный жрец Аратты", с. 219.

ԱՐԱՏՏԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔՆ ՈՒ ԲՐՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Որեւէ պետությանն ներքին կառուցվածքի մասին դժվար է պատկերացում կազմել միայն օտար աղբյուրների վրա հիմնվելով, երբ չկան սեփական սկզբնաղբյուրներ: Արատտայի հարցում գործը կրկնակի դժվարանում է այն պատճառով, որ սկզբնաղբյուրները, բացի օտար լինելուց, նաեւ վիպական բնույթի են եւ միևնույն գրի առնվելը, երկար ժամանակ մնալով բանավոր վիճակում, պետք է ենթարկված լինեին որոշ փոփոխությունների: Այնուամենայնիվ, վիպերգերում պահպանված հատուկենտ տվյալների հիման վրա ստորեւ կփորձենք մոտավոր պատկերացում տալ Արատտայի ներքին կարգի վերաբերյալ:

Ըստ շումերական պատկերացումների, արքայական իշխանությունն իջեցված է երկնքից¹, իսկ արքաները՝ նշանակված աստվածների կողմից: Վիպերգերից մեկում Արատտայի տիրակալը հայտարարում է, որ ինքը նշանակված է պատերազմի աստվածոմոս կողմից²: Միաժամանակ, կառավարող հարստությունը համարվում էր որեւէ աստծուց սերված: Ուրուկի առաջին հարստության արքաները համարվում էին արեւագուններ³: Վիպերգերը, սակայն ոչինչ չեն հաղորդում արատտական տիրակալների ծագման մասին:

Վիպերգերի համաձայն, Արատտայում եւ Շումերում ղեկավարումն իրականացնում էին «էն» («գերագույն քուրմ») տիտղոսը կրող կառավարիչները: Վիպերգերի քննությունից պարզվում է, որ գերագույն

1. Крамер С.Н. История начинается в Шумере, с. 176.

2. 221. Ես գերագույն քուրմ եմ՝ նշանակված սուրբ ձեռքով, տիեզերքի տիրուհին, գայիսունը երկնային արքայի, ինձինը օրեմբների՝ ինձմնամ լուսե, իսկապես ինձ բերեց Արատտա՝ սուրբ ծեսերի երկիր,

225. Որա դիմաց մեծ լեռան նման ինձ կանգնեցրեց լեռներում:
Տե՛ս "Энмеркар и ...", с. 210.

3. Ուրուկի առաջին հարստության հիմնադիր Մեսինգաշերը համարվում էր արեւի որդին (Jacobsen Th. The Sumerian King List, p. 84 f):

քութիւնը նախ եւ առաջ եղել է հոգեւոր առաջնորդ, հոգացել է տաճարների շինարարությունը եւ ինքն էլ բնակվել է սրբավայրում⁴ (այսինքն՝ արքունիքը համարվել է սրբավայր)։ Նրա իշխանությունը տարածվել է նաեւ աշխարհիկ իշխանության ոլորտներում։ Շումերական «էն»-երը կրում էին նաեւ «լուգալ» («մեծ մարդ») տիտղոսը եւ առաջնորդում գործին արշավանքների ընթացքում⁵։ Արատտայի տիրակալները, սակայն չեն կրում «լուգալ» տիտղոս, իսկ արատտացիների հայտնի միակ արշավանքը ղեկավարել է ոչ թե գերագույն քութիւնը, այլ մի քութիւն, որը կըրել է «մաշմաշ» տիտղոսը⁶ (այդ տիտղոսի նշանակությունը պարզված չէ. չի բացատրվում, որ այն կառված լինի ռազմական գործի հետ)։

Առավել կարեւոր պետական հարցերը (պատերազմ հայտարարել, հաշտություն կնքել եւ այլն) Արատտայի գերագույն քութիւնը որոշում էր ավագների ժողովի հետ խորհրդակցելով։ Նման մի ժողով է նա հրավիրում վերոհիշյալ արշավանքից առաջ, որում ինչպես երեւում է «էն-մերքարը եւ էնտիսքեշդաննան» վիպերգից, նրա ձայնն ուներ վճռորոշ նշանակություն։ Գիլգամեշին փառաբանող «Գիլգամեշն ու Ագան» վիպերգում⁷ ավագների ժողովից բացի, հիշվում է նաեւ երկրորդ՝ «քաղաքի տղամարդկանց ժողովը»։ Ուշագրավ է, որ նույն վիպերգում Գիլգամեշի արած պատերազմի առաջարկը մերժում է ավագների ժողովը, բայց այն հավանության է արժանանում «քաղաքի տղամարդկանց ժողովում», որի որոշմամբ էլ Գիլգամեշը պատերազմ է սկսում (վիպերգը

4. Դատելով շումերական բնագրերից՝ բրնբրն ապրում էին «գիպարում», որը համարվում էր մաեւ իմանմա աստվածուհու կացարանը ("Энмеркар и верховный ...", էջ 205, ծան. 70։ Պատկերվել է Արատտայի գերադասյն Բրնի կացարանի ավանդումը.

442. Գերագույն բուրմն Արատտայի, տեսնելով գայիսունը,

443. ...ում, իր կացարանում լուսն՝ իմիմֆարբարում...

Տե՛ս "Энмеркар и ...", с. 215։

5. Շումերական «էն»-ի ֆունկցիաների մասին հանգամանալիորեն տե՛ս Канева И.Т., նշվ. աշխ., էջ 248-250։

6. Տե՛ս «Արատտայից Շումեր գնում էին գետով» բաժինը։

7. Kramer S.N. Gilgamesh and Agga-Amecan Journal of Archaeology, LIII,

վերծանող Ս. Ն. Զրամերը կառավարման այս համակարգը կոչում է «առաջին երկապլատ պատլամենտ»⁸): Դժվար է ասել՝ գոյություն ունեցել է Արատտայում նման երկրորդ ժողով, թե ոչ, բայց գերագույն քմին կից ավագների ժողովի (ծերակույտ կամ պետական խորհուրդ) գոյությունը փաստ է:

«Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգը տեղեկություն է պահպանել Արատտայի արքունի շտեմարանի եւ արատտացի պաշտոնյաների՝ հակահավաքների ու վերակացուների մասին: Արատտայի գերագույն քուրմը Ուրուկի տիրակալին առաջարկում է թանկարժեք ու շինարարական քարերը, մետաղները փոխանակել հացահատիկի հետ, որը հարկահավաքների միջոցով շտեմերները պետք է հասցնեին Արատտայի արքունի շտեմարան.

Թո՛ղ նա հացահատիկ լցնի զամբյուղները, թո՛ղ դնի
սալլերի վրա:

280. Այդ հացահատիկը նա թո՛ղ լեռները բարձրացնի,
թո՛ղ կանգնեցնի հարկահավաքի մարդկանց մեջ:
Երբ հացահատիկով կլցնի պարկերը,
կկապի բեռնակիր էշերին,
լեռնանցքային էշերի կողքին կկապի,

285. եթե կլցնի Արատտայի արքունի շտեմարանի մոտ...⁹

Արատտայի կառավարման գործում առաջնակարգ դեր է խաղացել քրմական դասը. երկրի տիրակալը եղել է գերագույն քուրմը, քրմերը (հավանաբար՝ քրմապետերը) մասնակցել են ավագների ժողովին, մեզ հայտնի միակ արշավանքը գլխավորել է «մաշմաշ» քուրմը: Վիպերգերից ոչ մեկում արատտացի աշխարհիկ իշխանավոր չի հիշվում եւ անգամ տալավորություն է ստեղծվում, թե երկրի կառավարումն ամբողջությամբ գտնվել է քրմական դասի ձեռքին:

Եւ վերջում մի փաստի մասին, որն առայժմ բացատրություն չի գտել: Շտեմերացի դեսպանի համար Արատտայի գերագույն քուրմը համարվում է «էնսի».

436. Արատտա գնացող սուրհանդակը
թռչնի նման...լեռներում, որպես ճանճ՝ բեռնաթափված

1949, p. 1-18; "Гильгамеш и Ага", перевод, транскрипции и комментарии И.Т. Каневой - ВДИ, 1964 N3, с. 260-267.

8. Крамер С.Н. История начинается в Шумере, с. 41-45.

9. "Энмеркар и ...", с. 212.

ձկան նման...մոտեցավ Արատտային:

Ուրախությամբ մոտենավ Արատտայի արքունիք,

440. մոտեցավ իր էնսին,

հրամանը, որ նա տանում էր, կատարում է¹⁰:

«էնսին» տիտղոս է, որի կրողը, հանդիսանալով համայնքի հոգեւոր առաջնորդը, ներկայացրել է համայնքն աստվածների առաջ, դեկավարել տաճարային եւ այլ շինարարությունը, իսկ ավելի ուշ ստանձնել է ավելի լայն իրավունքներ¹¹: Մի այլ տեղում էնմերքարը համարվում է Արատտայի գերագույն քրմի հայրը.

177. «Քո հայրը՝ իմ տերը, քեզ մոտ ինձ ուղարկեց,

178. գերագույն քրմը Ուրուկի, գերագույն քրմը Կուլաբայի¹² քեզ մոտ ինձ ուղարկեց»¹³:

«Հայրը» այստեղ չի կարող Արատտայի վասալությունն նշանակել, քանի որ նույն վիպերգից ակնհայտ է, որ Արատտան անկախ էր եւ Ուրուկի գերագույն քրմի ջանքեր՝ հպատակեցնելու նրան, ապարդյուն էին դուրս եկել: Իսկ «էնմերքարը եւ էնսուխքեշդաննան» վիպերգում արատտացի «մաշմաշ» քրմի պարտվելուց հետո Արատտայի գերագույն քրմը, որ մինչ այդ ձգտում էր հպատակեցնել Շումերը, ճանաչում է Ուրուկի գերագույն քրմի առաջնությունն իր նկատմամբ՝ նրան կոչելով «մեծ եղբայր», բայց ո՛չ հայր¹⁴: Միաժամանակ շումերներն ունեին իրենց հոգեւոր առաջնորդները եւ անհասկանալի է, թե ինչու պետք է Արատտայի գերագույն քրմը շումերացու համար լիներ «էնսի»: Այս առիթով հետաքրքիր է Գետրգ Ջանոյանի կարծիքն¹⁵, ըստ որի պետք է ենթադրել, որ Ուրուկում եւ Արատտայում կառավարողները միեւնույն հարստության ներկայացուցիչներն են եղել: Այս հարցը, սակայն, կարոտ է հետազա խորը ուսումնասիրության:

10. "Энмеркар и ...", էջ 215: Վերակացումների մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 218:

11. Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй..., с. 142.

12. Կուլաբան Ուրուկ քաղաքի մի մասն է, ուր, հավանաբար, գտնվել են քաղաքի պաշտամունքային տաճարները:

13. "Энмеркар и ...", с. 209.

14. Kramer SN. From the Tablets of Sumer, p. 232-234.

15. Այս կարծիքը նա մեզ հայտնել է բանավոր զրույցի ժամանակ: Նույն

ԱՐԱՏՏԱՅԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՊՐԱՆՔԱՓՈԽԱՆԱԿԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արատտայի պետական կարգի մասին խոսելիս ասվեց, որ դու-
ցագնավեպում հիշատակվում է պաշտոնյաների երկու խումբ, որոնք
անմիջապես կապված են տնտեսության հետ. դրանք են հարկահավաք-
ներն ու վերակացումները: «Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քու-
մը» վիպերգում Արատտայի տնտեսության մասին պահպանվել են կա-
րետր այլ տեղեկություններ եւ:

Արատտան լեռնային երկիր էր: Նրա տնտեսության մեջ առաջ-
նակարգ դեր է խաղացել անասնապահությունը, որի լավագույն վկա-
յությունն է արատտացիների հովվության աստված Դումուգիի ընտրյալ
ժողովուրդ լինելը¹: Կարետր է եղել նաեւ երկրագործության նշանա-
կությունը: Ըստ վերոհիշյալ վիպերգի Արատտայում անձրեւներից հետո
աճում էր ցորեն ու սիսեռ²: Այս տեղեկությունը խոսում է ոռոգման հա-
մակարգի ոչ շատ զարգացած լինելու մասին, որի պառճառով երկիրն ու-
նեցել է երկրագործական մշակույթների պակաս. այն լրացնելու համար
արատտացիները հացահատիկ են ներմուծել հարթավայրային Շումե-
րից՝ փոխարենն այնտեղ արտահանելով մետաղներ ու թանկարժեք քա-
րեր³: Նրանք մետաղները փոխանակում էին նաեւ «ծառերի պտուղնե-
րի», թզի գինու հետ⁴, թեպետ նույն վիպերգում նշվում է, որ Արատտա-

հարցի առթիվ հետաքրքիր է վիպերգի վատ պահպանված մի հատված.

498. Այնժամ եղել է

...ապրել են իշխանական տներ,

.....հաստատված:

501. Նրանց ասվածը կա....., նրա միտքը կա.....

Տե՛ս "Энмеркар и ...", с. 217.

1. Տե՛ս «Շումեր-Արատտա հարաբերությունների արտահայտությունը
դիցաբանության մեջ» վերնագրի տակ:

2. "Энмеркар и ...", с. 218.

3. Նույն տեղում, էջ 213, 219-220:

4. Նույն տեղում, էջ 219-220:

յում, ի պատիվ Դոմոգիի, Ինաննան «ողջ երկրում ծառեր անցրեց»⁵։ Հայկական լեոնաշխարհը հայտնի է եղել հանքային հարստությամբ, որոնց մասին հիշատակություններ կան շումերական աղբյուրներում։ «Էնմարբարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգը տեղեկացնում է Արատտայում ոսկու, արծաթի, բրոնզի, կապարի, լաշվարդի ու սաքդիոնի հանքերի ու մշակման մասին⁶։ Իսկ վիպերգի վերջում պատմվում է, որ սպառնալիքներով ուղեկցվող բանագնացություններից հետո (Ա. Ն. Բրամերն այն անվանում է պատմությանը հայտնի «առաջին հոգեբանական պատերազմ») երկու երկրների միջև հաշտություն կնքվեց, որից հետո շումերներն Արատտա էին քերում ցորեն եւ այլ մշակույթներ, իսկ արատտացիները Շումեր էին տանում ոսկի, արծաթ, լաշվարդ եւ սաքդիոն⁷։ Սա միակ տեղեկությունն է Արատտայի՝ այլ երկրի հետ ունեցած ապրանքափոխանակային հարաբերությունների մասին։ Կարելի է նշել նաեւ, որ Արատտայում գործ է ածվել չափ ու կշռի միավոր։ «Էնմարբարը եւ Էնուխքեշդաննան» վիպերգում պատմվում է, որ Շումերի դեմ արշավանք կազմակերպելու համար Արատտայի տիրակալը «մաշմաշ» քրմին տալիս է հինգ մինա ոսկի, հինգ մինա արծաթ եւ այլ անհրաժեշտ պիտույքներ⁸։ Մինա չափի միավորը տարածված է եղել Առաջավոր Ասիայի հին երկրներում (հայկ. աղբյուրներում մնաս)։

Բացի մետաղներից ու թանկարժեք քարերից Հայկական լեոնաշխարհից հարավ էր տարվում նաեւ շինարարական հումք՝ «լեոնային քարեր»։ Ըստ «Էնմարբարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգի, Ուրուկի նշանավոր Էաննա տաճարը կառուցվել է Արատտայից ուղարկված քարով⁹։ Հայկական լեոնաշխարհից Եփրատով Միջագետք հսկայական քարաքեղորի տեղափոխման մասին տեղեկություն է պահպանվել

5. Նույն տեղում, էջ 218-220։

6. Նույն տեղում, էջ 205, 208, 218։

7. Նույն տեղում, էջ 205։

8. Kramer S.N. From the Tablets., p.232-234.

9. Վիպերգի 372-375 տողերը պատմում են, որ ցորենը ստանալուց հետո արատտացիները համաձայնեցին տալ միայն սաքդիոն եւ ուղարկել իրենց վարպետներին՝ Շումերում տաճարներ կառուցելու համար։ Բայց այդ պայմանը չի գոհացնում Արատտայի տիրակալին («Энмеркар и ...», с. 214).

Դիտորոս Սիկիլիացու «Պատմական գրադարան» երկում¹⁰:

Շումերները պահանջում էին, որ արատտացի վարպետներն իրենց երկրում կառուցեն տաճաններ¹¹ որին նրանք համաձայնեցին միայն հացահատիկ ստանալուց հետո¹²: Արատտայում հիշվող արքունիքի, գերագույն քրմի «լուսե կացարանի», շտեմարանի, «զաննունների», ինչպես նաև արատտացի ճարտարապետ-շինարարների մասին տեղեկություններից պետք է ենթադրել Արատտայում տաճարաշինության և ճարտարապետության այլ ճյուղերի զարգացման բաձր մակարդակ:

Եւ վերջում մի բացառիկ տեղեկության մասին: Հայտնի է, որ տնտեսության մեջ կարեւոր դեր են խաղացել կենդանիները, որոնք օգտագործվել են որպես քաշող ուժ և փոխադրամիջոց: Վիպերգի համաձայն շումերները որպես փոխադրամիջոց օգտագործել են էշերին¹³: Նրանք էշերին օգտագործել են նաև ռազմական արշավանքների ժամանակ և հեծյալներին կոչել են «էշերի կողերը սեղմողներ (խթողներ)»¹⁴: Վիպերգերից ակնհայտ է, որ այդ շրջանում (Ջ.ա. 28-27-րդ դարեր) շումերները ձի չեն օգտագործել: Նույնը չի կարելի ասել արատտացիների մասին: Նրանք, ի տարբերություն շումերների, ապրանքների փոխադրումն իրականում էին ձիերի միջոցով¹⁵: Պետք է ենթադրել, որ ձիերն օգտագործվել են նաև ռազմական գործում: Նշենք, որ սա ձիերի առաջին հիշատակությունն է սեպագիր քնագրերում և հիշատակվող ձիերը սանձվել են Հայոց լեռնաշխարհում:

10. Տե՛ս «Շումերից Արատտա գնում էին գետով» բաժնում:

11. "Энмеркар и ...", էջ 208: Այս պահանջը վիպերգում կրկնվում է բազմիցս:

12. "Энмеркар и ...", с. 214.

13. 331. Երբ կապեց բեռնակիր էշերին,
լեռնանցքային էշերի կողքին կապեց,
տիրակալը՝ գերագույն բուրմը Կուլաբայի,
գերագույն բուրմն Ուրուկի, գերագույն բուրմը Կուլաբայի,
335. Արատտայի ճանապարհով ցորեն ուղարկեց:

Տե՛ս "Энмеркар и ...", с. 213.

14. "Гильгамеш и Ага", с. 264.

15. "Энмеркар и ...", с. 208.

ԱՐԱՏՏԱՅՈՒՄ ԳՐԻ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Ամեն մի պետության գոյությունն ենթադրում է գրի գործածության ատկադրություն, լինի այն սեփական, թե օտար: Գործածվել է այդյո՞ք Արատտայում որևէ գրային համակարգ:

Ք.ա. 4-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին շումերները ստեղծեցին պատկերագրային (հիերոգլիֆ) համակարգ, իսկ Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին, ուղղելով պատկերագրերի գծերը եւ հատման կետերը սեպիկներով փոխարինելով, ստեղծեցին սեպագրերը: Այս կարևորագույն նվաճումն իր արձագանքն է գտել շումերական դյուցազնավեպում, որի հիմքում ընկած են նույն այդ ժամանակաշրջանի իրադարձությունները: Այն վերագրվել է Էնմերքարին եւ կապվել դիվանագիտական հարաբերություններում ծագած անհրաժեշտության հետ:

503. Դժվարին դարձան բառերը դեսպանի համար, եւ երբ
չկարողացաւ կրկնել դրանք,
գերագույն քուրմը Կուլտայի ձեռք տվեց կալին եւ խոսքն
աղյուսի տեսքով սահմանեց:

505. Մինչ այդ օրը չկար կալի վրա նշված խոսք,
հիմա, ո՞վ Ութու, հիրավի դարձաւ այդպես:

507. Գերագույն քուրմը Կուլտայի սահմանեց խոսքն
աղյուսատեսք,

հիրավի, (դա) այդպես կատարվեց¹:

Հատվածից այն տպավորությունն է ստացվում, թե Էնմերքարը առաջին գրերի ստեղծողն է²: Սակայն վիպերգի հետագա ընթացքից պարզ է դառնում, որ խոսքը վերաբերում է սեպագրին:

540. Գերագույն քուրմն Արատտայի նայեց կալին:

առված խոսքերը սեպեր էին դարձել, տեսքը
(նրանց).....³

1. "Энмеркар и ...", с. 217:

2. Ստանալով նման տպավորություն՝ Ի. Տ. Կանեւան այն բացատրում է վիպերգի հեղինակի համար Էնմերքարի ապրած ժամանակաշրջանը չափազանց հեռու թվալու հանգամանքով (Канева И.Т. Шумерский ..., с. 246-247):

3. "Энмеркар и ...", с. 218.

Էնմերքարի կողմից սեպագրի տեղեղծման պատճառը երկար խոսքը մտապահելու դժվարությունն էր, որը վիպերգում շեշտվում է բազմիցս⁴։ Ըստ վիպերգի, այդ հանգամանքը Էնմերքարից առաջ հաշվի էր առել Արատտայի գերագույն քուրմը։

455. Արատտայի գերագույն քուրմը սուրհանդակին
հանձնեց բառերը լուսե աղյուսի տեսքով⁵։

Սա տեղի է ունեցել սեպագրի տեղեղծումից առաջ եւ պետք է ենթադրել, որ Արատտայի գերագույն քուրմը գրել է պատկերագրերով։ Նշանակում է՝ Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի 1-ին կեսին Արատտայում գրի գործածությունն անծանոթ երևույթ չէր. պետության գոյությունը հավաստվում է գրի գործածության փաստով։

Գրի գործածության հարցի պարզումը իր հետ նոր հարց է առաջ բերում. Արատտայում գործածված գիրը սեփական էր, թե՞ արատտացիներն օգտվում էին օտար գրերից։

Արեւմտյան Հայաստանը Թուրքիայի կողմից բռնագրավված լինելու հետեւանքով շատ քիչ է ուսումնասիրված լեռնաշխարհի այդ հատվածը։ Բայց քանի որ ողջ Հայկական լեռնաշխարհը Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում գտնվել է նույն մշակութային գոտում եւ զարգացման միեւնույն աստիճանում (այդ մասին՝ հաջորդ բաժնում), տեսնելով Արեւելյան Հայաստանում սեփական գրի գործածությունը՝ կարող ենք ենթադրել նրա գոյությունը նաեւ Արեւմտյան Հայաստանում։

Քարի դարի ժամանակաշրջանի վերջում (նոր քարի դար) առաջ եկավ պատկերների եւ պայմանական նշանների միջոցով զաղափարներն արտահայտելու պահանջ, որն էլ արտահայտվեց ժայռապատկերների ի հայտ գալով։ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արեւելյան շրջանում գտնված ժայռապատկերները⁶, որոնք հայտնի դարձան վերջին

4. Նույն տեղում, էջ 214, 218։

5. Նույն տեղում, էջ 218։

6. Հյուսիս-արեւելյան Հայաստանի ժայռապատկերների մասին տե՛ս Բարսեղյան Լ. Ա., Նոր նյութեր Հայաստանի հնագույն շրջանի արվեստի պատմության.- ՊԲՀ, 1966, թիվ 3, էջ 147-159, Մարտիրոսյան Հ. Ա., Իսրայելյան Հ. Ռ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Ե., 1971, Կարախանյան Գ. Հ., Սաֆյան Պ. Դ., Սյունիքի ժայռապատկերները, Ե., 1970,

տաճարայինների ընթացքում, թվագրվում են Զ.ա. 6-րդ հազարամյակից մինչև Զ.ա. 1-ին հազարամյակի կեսերով⁷: Ուսումնասիրելով Արագածի, Գեղամա, Վարդենիսի, Սյունիքի լեռներից հայտնաբերված ժայռապատկերները՝ Հ. Ա. Մարտիրոսյանը նշանցում հանդիպող պատկերագրերը համեմատեց Վանի թագավորության հիերոգլիֆների⁸ եւ հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ հիշատակված նշանագրերի⁹ հետ եւ ցույց տվեց դրանց ազգակցությունն ու «արմատով իսկ հայաստանյան երեւոյթ» լինելը¹⁰: Հայկական լեռնաշխարհում պատկերագրությունը, հանդես գալով մոր քարի դարում, լիովին ձեռավորվել է պղնձեքարեդարյան-վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում (Զ.ա. 5-3-րդ հազարամյակներ)¹¹:

Այսպիսով, շումերական դյուցազնավեպի վկայությունը եւ նույն ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհում պատկերագրի գործածության փաստը կասկած չեն թողնում, որ Արատտա երկիրն ունեցել է սեփական գիր:

Սարգարյան Ս.Հ., Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Ե., 1987, էջ 113-122: Ժայռապատկերների հարուստ (բայց չհրատարակված) հավաքածու ունի Ս. Պետրոսյանը: Այսուհանդերձ, Հայաստանի նշված տարածքում դեռեւս մնում են չուսումնասիրված ու չհրատարակված ժայռապատկերներ:

7. Մարտիրոսյան Հ. Ա., Ժայռապատկերների դասակարգման մի բանի մախնական տվյալներ. - ԼՀԳ, 1970, թիվ 8, էջ 70:

8. Бартсегян Л.А. Об урартской иероглифической письменности, ԼՀԳ, 1987, թիվ 2, էջ 85-90:

9. Միջնադարյան մատյաններում հիշատակվող նշանագրերի ամենամեծ ցուցակը կազմել է Հր. Աճառյանը (Աճառյան Հր., Հայոց գրերը, Ե., 1984, հավելված): Տե՛ս նաեւ Աբրահամյան Ա. Գ., Հայոց գիր եւ գրչություն, Ե., 1973, 236-243 էջերում գեղեղված ցուցակը:

10. Հ. Ա. Մարտիրոսյանի այս հարցին նվիրված ուսումնասիրություններն ամփոփված են «Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը եւ նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները» (Ե., 1973) եւ, համրամատչելի տարբերակով, «Գիտությունն սկսվում է նախնադարում» (Ե., 1978) զբերում:

11. Մարտիրոսյան Հ. Ա., Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի մոր հուշարձաններ. - ՊԲՀ, 1969, թիվ 3, էջ 193:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՒՍԱՇԽԱՐՀԸ Ք.Ա. 3-ՐԴ ՀԱՉԱՐԱՊՅԱԿՈՒՄ ԸՍՏ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ

Նախքան մեր ուսումնասիրության արդյունքներն ամփոփելը անհրաժեշտ ենք համարում ընդհանուր գծերով ներկայացնել Հայկական լեռնաշխարհի Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի մշակույթը, որի զարգացման աստիճանն էլ ավելի է հավաստի դարձնում նշված տարածքում ու ժամանակաշրջանում պետության գոյության հնարավորությունը: Պատահական չէ, որ մեր դարի խոշորագույն հնագետներից Գորդոն Չայլդը, ուսումնասիրելով Հին Արևելքի հնագիտական նյութը, եկավ այն եզրակացության, որ Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթն իր պատկանելի հնությանը ու արժանիքներով կարող է մրցել Հարավային Միջագետքի եւ Նեղոսի հովտի հնագույն մշակույթների հետ¹:

Ք.ա. 4-րդ հազարամյակի վերջից Հայկական լեռնաշխարհը թեփակոխում է զարգացման վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջան², որը տևում է շուրջ մեկ հազարամյակ³: Այս ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհում առկա են նստակեցության եւ տնտեսության ընդհանուր ձևեր՝ երկրագործությունը, անասնապահությունը, ինչպես նաև օժանդակ ճյուղեր որսորդությունն ու ձկնորսությունը: Զարգանում

1. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.1., Ե., 1971, էջ 125:

2. Նախկինում այդ ժամանակաշրջանը համարվում էր պղնձեդարյան ժամանակաշրջանի մի մասը, բայց այդ շրջանին բնորոշ մետաղե իրերի բազմազանության եւ մկնդեղային բրոնզի լայն կիրառման պատճառով այն վերանվանվեց վաղբրոնզեդարյան (Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток в IV-III тыс. до н.э. - КСИА, вып. 93, М., 1963, с. 3-14):

3. Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզի դարաշրջանը սկսում է Քյուլ-թեփեի 1բ շերտից՝ Ք.ա. մոտ 32-31-րդ դարերից (այդ շերտի վերին՝ 2-րդ շերտը քվադրվում է Ք.ա. 2920 ± 80 թթ, տե՛ս Артемьев А.А., Буомо С.В., Дроженин В.М., Романова Е.И. Результаты определения абсолютного возраста ряда археологических и геологических образцов по радиоуглероду (C14).-СА, 1961, No2, с. 11).

Այն վերջանում է Շենգավիթի 4-րդ շերտով, որը ռադիոածխածնային վերլուծության արդյունքներով քվադրվում է Ք.ա.

են մանածագործությունը, կաշեգործությունը, քարի ու փայտի մշակությունը, բնակարանաշինությունը, այգեգործությունը⁴։ Հասնելով զարգացման բարձր աստիճանի՝ տնայնագործությունից անջատվում եւ առանձին արտադրանքներ են դառնում մետաղագործությունն ու խեցեգործությունը։

Հայկական լեռնաշխարհը մետաղագործության զարգացման վաղ փուլերում կարետոր դեր է խաղացել ինչպես Կովկասի, այնպես էլ Առաջավոր Ասիայի երկրներին մետաղ մատակարարելու գործում⁵։ Հատկապես նշանավոր են եղել Հայկական Տավրոսի լեռները։ Լեռնաշխարհի զանազան մետաղներով հարուստ լինելու մասին բազմաթիվ տեղեկություններ կան հայ մատենագրության մեջ⁶։ Անդրադառնալով Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում մետաղագործության կարետոր ճյուղերից զինագործությանը, անհրաժեշտ է նշել, որ այդ ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի հնավայրերից գտնված կոթառավոր սեպաձեւ կացիները, լայնաշեղք դաշույնները եւ փետրավոր նիզակների գեղարդ-

2020 + 80 թթ (Սարդարյան Ս. Հ., Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Ե., 1987, էջ 182)։

Ըստ Զ. Բարմեյի, Հայաստանի վաղ բրոնզի դարը պետք է թվագրել Ք.ա. 31-20-րդ դարերով / Burney Ch. Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age. - AS, VIII, 1958, p. 167. /, իսկ Զ. Մելարթը, համեմատելով Արեւմտյան Հայաստանի հնավայրերի մշակույթը Սիրիայի, Պաղեստինի, Միջագետքի վաղդինաստիական եւ եգիպտոսի 3-4-րդ դինաստիաների ժամանակաշրջանների մշակույթների հետ, այն թվագրում է Ք.ա. 3200-2200 / 2100 թթ / Mellart J. Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze age. - AS, VII, 1957, p. 73 /

4. Թվարկված արհեստների ու տնտեսության ձեւերի մասին մանրամասն տե՛ս Խանգաղյան, Է. Վ., Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում, Ե., 1987 զրբում։

5. Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток ..., с. 5 - 6

Շումերները չունենալով պղնձի համալայրեր, այն ներմուծել են Ամանոսի լեռներից, Փոքր Ասիայից ու Հայկական լեռնաշխարհից / Landsberger B. Assyrische Handelskonien in Kleinasien aus dem dritten Jahrtausend, Leipzig 1925, S 21 - 25 /

6. Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, էջ 83։ Ղազար Փարպեցի,

ները բազմաթիվ գուգահեռներ ունեն Իրանի, Փոքր Ասիայի, Կովկասի եւ հատկապես Միջագետքի հնավայրերում: Բացի գեներից, Հայաստանից գտնվել են նաեւ դրանց ձուլման բազմաթիվ կաղապարներ, որոնք վկայում են դրանց տեղական արտադրության մասին⁷:

Հայաստանը դառնում է սեւ փայլեցրած, երկրաչափական ճախշերով ու գեղազարդ ոճով խեցեղենի հայրենիքը, որը միաժամանակ, հանդիսանում է հայաստանյան մշակույթի տարբերակիչ հատկանիշ. այդ տեսակի խեցեղեն է հանդիպում լեռնաշխարհի վաղբրոնզեդարյան գրեթե բոլոր հնավայրերում, որոնց թիվն անցնում է 300-ից (հնավայրերի նման խտությունն որեւէ այլ տարածքում հայտնի չէ)⁸:

Աշխատանքի գործիքները միանման են, լեռնաշխարհում գերիշխում է ճատարապետական կառույցների նույն տեսակը՝ հարակից քառակուսի շենքերով եւ հում աղյուսե պատերով կլոր կացարաններ⁹:

Պատմություն հայոց, քարգւ. եւ ծանոթ. Բ. Ուլուբաբյանի, Ե., 1982, էջ 22-23: Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Բնական քնագիրը եւ ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Ե., 1983, էջ 9, 186: Երեւյան Ս. Տ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 91, 93, 97, 108, 108:

7. Мартиросян А.А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Е., 1964, с. 25 - 33

8. Խանգաղյան Է. Վ., Զշվ. աշխ., էջ 87:

Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզեդարյան մշակույթի հետքեր են գտնվել Կիլիկիայի (Մերսին), Ասորիի (Ամուկ), Պաղեստինի (Բիր-բեր-Կերակ, Բեթ-Շան, Թաբարա-էլ-Ակրադ) հնավայրերում / Jirku A. Einige Kleinfunde aus Palastina und Syrien. - Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, N 7, XIII, S. 165 - 172 /: Հյուսիսում այդ մշակույթի հետքերը հասնում են միջեւ Կուրան (Մայկոպ, Նովոսվլոդնոյե) եւ Զեչենա-Ինգուշեթիայի (Լուգովոյե, Սերժեն-Յուրտ) տարածքները Крупнов Е.И. Древнейшая культура Кавказа и кавказская этническая общность. - СА, 1964, N 1, с. 26 - 43

Մշակույթի նման տարածվածությունը բացատրվում է մշակութային ազդեցությամբ կամ Հայկական լեռնաշխարհից կատարված արտագաղթերով:

9. Բնակարանների այս տեսակը Հայաստանում հայտնի է մինչվաղբրոնզեդարյան՝ պղնձեդարեդարյան ժամանակաշրջանի մշակութային շերտե-

Կենցաղային իրերից բացի լայն տարածում են ունեցել պաշտամունքային նշանակության իրերը՝ եռոտանի պատվանդաններ, բարձրադիր, լայն շորթերով, եզան ու խոյի տեսքով բազմատեսակ հենակներ, որոնք հայկական լեռնաշխարհի մշակութային գոտուց դուրս հայտնի չեն¹⁰:

Պաշտամունքային ու կենցաղային իրերի, աշխատանքային գործիքների ու ճարտարապետական կառույցների միակերպությունն, անշուշտ, խոսում է միասնական մշակույթի, ինչպես նաև այդ մշակույթը կրողների միջև գոյություն ունեցած ազգակցական կապի մասին¹¹:

Հայաստանի վաղբրոնզեդարյան մշակույթը տարածքային առումով Ք.ա.3-րդ հազարամյակի առաջին կեսին արեւելքում ընդգրկել է Ղարաբաղի լեռները¹², հյուսիս-արեւելքում Թուեղքի (Թրիպլեթի) շրջանը¹³, հյուսիս-արեւմուտքում սահման է ունեցել Պոնտական եւ Անտիտալիոսի լեռները¹⁴, հարավում ընդգրկել է Հայկական Տավրոսի լեռները, իսկ հարավ-արեւելքում Ուրմիա լճի ավազանը¹⁵: Ուսումնասիրողներն առանձնացնում են վերոհիշյալ մշակույթի մեկ (Արա-

րից (Շենգավթի 1-ինից, Մխուր-թեփեից, Բյուլ-թեփեի 1-ինից, Բաբա-Դերվիշի 2-րդից, Շոմու-թեփեից, Թոյրա-թեփեի եւ այլն) եւ կապվում է Միջագետքի եւ արեւելամիջերկրածովյան վաղ մշակույթի հետ (խանգաղյան է. Վ., նշվ. նշխ., էջ 29):

10. խանգաղյան է. Վ., նշվ. աշխ., էջ 91:

11. Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկ ցեղերի մշակութային միասնությունը նկատվում է սկսած Ք.ա. 6-5-րդ հազարամյակներից (Սարդարյան Ս. Հ., նշվ. աշխ., էջ 252-253, խանգաղյան է. Վ., նշվ. աշխ. էջ 98):

12. Кушнарева К.Х. Памятники медного века в Нагорном Карабахе. - СА, XX, 1956, с. 165-179.

13. Ժամանակին ընդունված Բ. Ա. Կուֆտինի «Կուր-արաբսյան էմեոլիթի»՝ որպես իմնություն մշակույթի մասին տեսակետը մերժեց Զ. Բարնեյը, միաժամանակ ցույց տալով, որ այդ մշակույթի ծագման շրջանը Հայկական լեռնաշխարհն է (հեղինակի մոտ՝ Արեւելյան Անատոլիա), իսկ Թրիպլեթին (Թուեղք) եւ Ուրմիա լճի ավազանը՝ տվյալ մշակութային գոտու ծայրամասերը /Burney Ch., նշվ. աշխ., էջ 165-166/:

14. Սարդարյան Ս. Հ., նշվ. աշխ., էջ 207:

15. Ուրմիա լճի ավազանում հայտնի են երկու վաղբրոնզեդարյան հնավայ-

րատյան դաշտ) ¹⁶ կամ երկու (Արարայան դաշտ եւ Խարբերդի ու Մա-
լաթիայի շրջան) կենտրոն¹⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, հնագիտական նյութը նույնություն է ցու-
ցաբերում ոչ միայն Հայկական Տավրոսի եւ Վանա լճի շրջաններում (ուր
վիպերգների քննությամբ տեղադրել ենք Արատտա երկիրը), այլեւ Ուրմիա
լճի ավազանում (Ք.ա. 8-րդ դարում այնտեղ հիշատակվում է Արատտա
անունով գետ) եւ ողջ Հայկական լեռնաշխարհում: Մյուս կողմից, «Ա-
րատտա երկիր» ասելով պիտի հասկացված լինե՞ր որեւէ չափանիշով
միավորված տարածքաշրջան: Աշխարհագրական եւ մշակութային չա-
փանիշները տվյալ դեպքում ոչ միայն չեն բացառում, այլ լրացնում են
միմյանց եւ, կարելի է ենթադրել, որ «Արատտա երկիր» անվամբ շու-
մերենքը նկատի են ունեցել հնագիտական նյութի հիման վրա հստակ
տեղորոշվող ու հիմնականում աշխարհագրական ամբողջություն կազ-
մող Հայկական լեռնաշխարհի Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի մշակութա-
յին գոտին, իսկ արատտացիներ են կոչվել լեռնաշխարհի մշակույթը
կերտողներն ու կրողները:

րեր՝ լճից արեւելք գտնվող Ցանըխ-քեփեն եւ արեւմուտում՝ Գեոյ-քեփեն:
Հայաստանի վաղ բրոնզին համապատասխանում է Գեոյ-քեփեի "K" շեր-
տը, որը քվադրվում է Ք.ա. 3100-1950/1900 թթ: Երկու հնավայրից էլ
հայտնի են շենգավիթյան տիպի կլոր կացարաններ՝ հարակից ֆռակուսի
շենքերով ու հում աղյուսե պատերով, որոնք, ինչպես վերը նշվեց, Հայ-
կական լեռնաշխարհում ունեն տեղական ավանդույթներ: Հնավայրերի խե-
ցեղենը նույնպես համապատասխանում է հայաստանյան սեւ փայլեցրած,
երկրաչափական նախշերով գունազարդ խեցեղենին: Բավական շատ գու-
գահեռներ կան Արարատյան դաշտի, Էրզրումի շրջանի, Վան եւ Ուրմիա
լճերի ավազանների հնավայրերի միջեւ (Սարդարյան Ս. Հ., նշվ. աշխ., էջ
208-209, 212: Խանգաղյան Է. Վ., նշվ. աշխ., 76-89: Burney Ch., նշվ.
աշխ., էջ 165-169, նույնի Excavations at Yanik Tepe / North - West Iran /. "Iraq", v.
XXIII, v. 2, 1961, p. 138-153; Melkert J. *Assyrian Chronology*, p. 3-5):

16. Խանգաղյան Է. Վ., նշվ. աշխ., էջ 86-88: Սարդարյան Ս. Հ., նշվ.
աշխ., էջ 213, Burney Ch., նշվ. աշխ., էջ 165-166:

17. Burney Ch., նշվ. աշխ. էջ 165-166, 168:

Շումերական գրական հուշարձանների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում ինը վիպերգից բաղկացած դյուցազնավեպը՝ հնագույնը իր ժանրի մեջ: Այն փառաբանում է շումերական հերոսներ Էնմերքարի, Լուգալբանդայի եւ Գիլգամեշի գործերն ու սխրանքները: Ըստ «Շումերական արքայացանկի» նրանք, համապատասխանաբար, Ուրուկի առաջին հարստության երկրորդ, երրորդ եւ հինգերորդ տիրակալներն են: Վիպերգերի հիմքում ընկած իրադարձությունները տեղի են ունեցել Ք.ա. 28-27-րդ դարերում:

Դյուցազնավեպի վիպերգերից հինգում հիշատակվում է Արատտա երկիրը: Այս աշխատությունը նվիրված է Արատտա երկրի տեղադրության, անվան եւ այլ հարցերի պարզաբանմանը: Նախկինում Արատտան տեղադրվել է Աֆղանստանի, Իրանի եւ Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում: Աշխատության հեղինակը Արատտան տեղադրում է Հայկական լեռնաշխարհում, քանի որ.

ա. «Էնմերքարը եւ Էնուխքեշդանան» վիպերգի համաձայն Արատտայից Շումեր գնում էին «հյուսիսի գետով»: Ուրուկով հոսած միակ գետը Եփրատն է: Արատտա-Շումեր ջրային ճանապարհը չէր կարող անցնել Պարսից ծոցով, այլապես բնագրում կհիշատակվեր այն (առվորաբար՝ «Արեւածագի ծով» կամ «Հավերժ աղմկող ծով» անունով) եւ Շումերից Արատտա եւս կգնային ջրային ճանապարհով, սակայն ջրային ճանապարհը միակողմանի էր: Ուրուկից հյուսիս՝ մինչեւ Հայկական Տավրոսի լեռներն ամենաբարձր կետը չի անցնում 1000 մետրից, իսկ Արատտան վիպերգում հիշատակվում է որպես բարձր լեռնային երկիր: Նշանակում է՝ Արատտան գտնվել է Հայկական Տավրոսի շրջանում: Այդ շրջանից Եփրատով դեպի Միջագետք ջրային միակողմանի ճանապարհի մասին հիշատակում է նաեւ Հերոդոտոսը:

բ. Շումերից Արատտա տանող ցամաքային ճանապարհներից մեկը, համաձայն «Լուգալբանդան եւ Խոտում լեռը» վիպերգի, անցնում էր Խոտումով: Խոտումը խոտիների երկրի անունն է եւ տեղադրվում է Վանա լճից հարավ-արեւելք: Արատտա երկրի տեղորոշման նպատակով՝ շարունակելով Շումեր-Խոտում գիծը, դուրս ենք գալիս Վանա լճի ավազան. կրկին Հայկական լեռնաշխարհ:

գ. «Էնմերքարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգում Արատտան կոչվում է «սուրբ օրեքների երկիր»: «Գիլգամեշը եւ անմահ-

ների երկիրը» վիպերգում «աճմահների երկիր» գնալու համար որպես ճանապարհացույց արեւի աստվածը Գիլգամեշին տալիս է «դեպի Արատտա ճանապարհը ցույց տվող» յոթ մոզական էակ, որից հետեւում է, որ «աճմահների երկիրը» Արատտան է: Աքադական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպում Գիլգամեշը հասնում է ջրհեղեղից հետո անմահություն ստացածների երկիր (աճմահների երկիր), որի ճանապարհին հաղթահարում է Մաշու լեռները: Ջրհեղեղից փրկված Ուտնափիշտիմը պատմում է, որ երբ նրա նավը կանգ առավ Նիցիր լեռան վրա, եւ նա խնկարկում ու զոհաբերություն կատարեց, աստվածները ժողովի հավաքվեցին այդտեղ եւ որոշեցին անմահություն շնորհել ջրհեղեղից փրկվածներին, իսկ մարդկությանը՝ կյանք: Բ.ա. 24-23-րդ դդ. Թվագրվող շումերա-աքադական մի քարտեզի վրա պահպանվել է «Աստվածների ժողովի լեռ (երկիր)» տեղանունը եւ այն համապատասխանում է Եփրատի ու Տիգրիսի ակունքների շրջանում գտնվող լեռնային երկրին՝ Հայաստանին: Նշենք, որ Աստվածաշնչում եւս ջրհեղեղից փրկվածների նավը կանգ է առել Հայկական լեռնաշխարհում՝ «Արարատ/դ լեռների վրա»: Իսկ «աճմահների երկրի» ճանապարհին հանդիպող Մաշու լեռները համադրելի են հունական եւ հայկական աղբյուրներում հանդիպող Մասիոս կամ Մասիոն լեռների հետ: Այսպիսով, շումերական, աքադական եւ հին եբրայական աղբյուրների տեղեկությունների համադրումը ցույց է տալիս, որ «սուրբ օրենքների» եւ «աճմահների» երկիր Արատտան, ջրհեղեղից փրկվածներին ապաստան տված Նիցիր լեռը, Արարատ/դ լեռները եւ «Աստվածների ժողովի լեռը» գտնվում են Եփրատին ու Տիգրիսին ծնունդ տվող լեռներկրում՝ Հայկական լեռնաշխարհում:

Արատտան այլ տարածքներում տեղադրողները քերում են հիմնականում երեք փաստարկ, որոնք հեղինակի կարծիքով, հիմնավոր կովաններ չեն Արատտա երկրի տեղադրության համար: Դրանք են.

ա. Շումերից Արատտա մեկնող դեսպանի Սուգային եւ Անշան երկրին (Էլամ, հարավ-արեւմտյան Իրան) «խոնարհվելը» «Էնմեբբարը եւ Արատտայի գերագույն քուրմը» վիպերգում, ինչը հեղինակի կարծիքով, կապվել է ոչ թե ճանապարհի ուղղության, այլ Ուրուկի հովանավոր Ինաննա աստվածուհու պաշտամունքի հետ: Հեղինակն իր այդ կարծիքի հաստատումն է համարում նույն վիպերգում հիշվող Ինաննայի պաշտամունքի տաճարի անունը՝ «Անշանի տուն», բացի այդ, Ինաննան Լուսաբեր (Վեներա) մոլորակի՝ «արեւածագի աստղի» աստվածուհին էր, եւ Շումերից դեպի արեւելք տարածվող Էլամական լեռները Շումերում

սկետք է կապվելին նրա պաշտամունքի հետ: Ի դեպ, դեսպանն Արատտա էր գնում հենց Իճաննայի խորհրդով:

բ. Լաջվարդ (լազուրիտ) թանկարժեք քարի հիշատակությունը, որի պատճառով Արատտան տեղադրվել է լաջվարդի հանքերով հագրատ կամ նրա տարածման ուղիների վրա գտնվող երկրամասերում: Լաջվարդ եւ լաջվարդին նման թանկարժեք քարեր ու նրանց հանքեր են հիշատակվում նաեւ Հայաստանում, ռատի եւ լաջվարդի հիշատակությունը չի հակասում հեղինակի տեսակետին:

գ. Ք.ա. 714 թվին Սարգոն Բ-ի դեպի Մանա եւ Վանի թագավորություն կատարած արշավանքի ընթացքում Ուրմիա լճի ափագանում Արատտա անունով գետի հիշատակումը: Գետի եւ երկրի անունների նույնությունը կարող է պատահական լինել. երկիրը եւ գետը հիշատակվում են երկու հազարամյակի հեռավորությամբ: Չի բացառվում, որ Արատտա երկիրն ընդգրկած լինի նաեւ Ուրմիա լճի ափագանը. Ք.ա. 3-րդ հազարամյակում այն Վանա լճի ափագանի եւ Հայկական Տավրոսի հետ մտել է Հայկական լեռնաշխարհի մշակութային գոտու մեջ: Հնարավոր է նաեւ, որ «Արատտա» անվան հայտնվելն այդ շրջանում լինի Արատտայից Ուրմիա լճի ափագան բնակչության մի հատվածի արտագաղթի հետեւաբ:

Հայաստան-Միջագետք բազմադարյան փոխհարաբերությունները հետքեր են թողել դիցաբանության մեջ՝ ծնունդ տալով դիցապատումների, որոնց մեջ առանձնանում է հայկական Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ դիցավեպը: Միջագետքի եւ Հայկական լեռնաշխարհի (Շումերի եւ Արատտայի) փոխհարաբերությունների արտահայտությունն է նաեւ շումերական Դումուգի եւ Իճաննա աստվածագույզի պատմությունը: Վերոհիշյալ երկու դիցապատումների մեջ էլ Հայկական լեռնաշխարհը (Արատտա, Հայաստան) ներկայացնում է դրական գծերով օժտված ասրական կերպարը, իսկ Միջագետքը (Շումեր, Ասորեստան)՝ իգական կերպարն՝ օժտված բացասական գծերով: Հեղինակի կարծիքով, այս երկու պատմություններին սյուժետային հիմք եւ սկզբնաղբյուր է հանդիսանում նախքան շումերների նախնիների գաղթը Ք.ա. 6-րդ հազարամյակում Հայկական լեռնաշխարհում եւ Հյուսիսային Միջագետքում ստեղծված մի ավանդություն, որում, հավանաբար, արտացոլվել է միջցեղային ամուսնության սովորույթը: Այդ պատմության շումերական տարբերակը Դումուգի-Իճաննա աստվածագույզի, իսկ ավելի ուշ հայկական տարբերակը՝ Արա Գեղեցիկի եւ Շամիրամի պատմությունն է:

«Արատտա» անունը շումերերեն չի բացատրվում: Քանի որ Արատտան տեղադրվում է Հայկական լեռնաշխարհում եւ մտել է հնդեւրոպական նախահայրենիքի տարածքաշրջանի մեջ, կարելի է ենթադրել երկրի բնակիչների եւ նրանց երկրանվան հնդեւրոպական ծագում: Թ. Գամկրելիձեն եւ Վ. Իվանովը հնարավոր են համարում Արատտա անվան ծագումը հնդեւրոպական «գետ, ջրեր» արմատից: Հեղինակին ավելի համոզիչ է թվում Հ. Մարտիրոսյանի բացատրությունը, որի համաձայն այդ անվան հիմքում ընկած է հնդեւրոպական «սուրբ օրենք» արմատը: Ըստ հեղինակի նույն արմատից են ծագում Ուրարտու, Արարատոդ եւ այլ աշխարհագրական անունները:

Արատտայում առաջնակարգ դեր էր խաղում քրմական դասը: Երկրի ճակատագրին վերաբերող կարեւոր հարցերի լուծման համար գումարվել է ավագների ժողով: Պետական տնտեսության կառավարման գործում քիչ նշանակություն չեն ունեցել վերակացուներն ու հարկահանները: Արատտայում հիշվում է արքունի շտեմարան: Տնտեսության զարգացման գործում կարեւոր է եղել ձիերի ընտելացումն ու օգտագործումը (ձիերի առաջին հիշատակումը սեպագիր բնագրերում) եւ ապրանքափոխանակային հարաբերությունները. արատտացիներն արտահանում էին մետաղներ, շիճարարական եւ թանկարժեք քարեր ու ներմուծում երկրագործական մշակույթներ, գինի եւ այլն:

Ամեն մի ժողովուրդ ունեցել է իր դիցաբանը, նրանց հետ կապված հավատալիքները: Արատտացիների հովանավոր աստվածը եղել է Դումուգին (հմմտ. հայկական Արա Գեղեցիկի հետ), նրա քույրը, որի անունը նշանակել է «երկնային խաղողի վազ», հանդես է գալիս իբրեւ բարու մարմնավորում եւ կրում «իմաստնուհի», «երգասեր», «հմայուհի» եւ «տեսանող» մակդիրները: Հայտնի են նաեւ Դումուգիի հայրն ու մայրը: Հայրը շումերական աղբյուրներում հանդես է գալիս որպես ջրերի ու իմաստության աստված, նրա պաշտամունքը կապվում է Հայկական լեռնաշխարհի հետ, իսկ աքադական աղբյուրները նրան կոչում են Հայա՝ մի անուն, որ նույնանում է լեռնաշխարհի քնիկների՝ հնդեւրոպացի հայերի ինքնանվան հետ:

Հետաքրքիր են դավաճանի որդուն չողջունելու, հարսանյաց ծեսի ժամանակ հարսնացուին սպիտակ զգեստ հագցնելու եւ աչքերը ծարիրով սեւացնելու սովորույթներն արատտացիների մոտ: Նրանց հավատալիքների համաձայն՝ ամեն բան կախված էր աստվածների բարեհաճությունից եւ ամեն մի երկիր, քաղաք եւ անձ ուներ իր գերբնական հովանավորը:

Արատտայի մասին վիպերգերի պահպանած կարեւորագույն տեղեկություններից մեկը Արատտայում գրի գործածության վկայությունն է: Այն եւ Բ.ա. 3-րդ հազարամյակում Հայկական լեռնաշխարհում ինքնուրույն պատկերագրի գործածության փաստը բերում են մեկ եզրակացության՝ Արատտան ունեցել է սեփական գիր:

Բ.ա. 3-րդ հազարամյակում հնագիտական նյութը նույնպէս է ցուցաբերում ողջ Հայկական լեռնաշխարհի եւ որոշ հարակից շրջանների տարածքում: Այդ ժամանակաշրջանի հնավայրերի թիվը լեռնաշխարհում 300-ից ավելի է, եւ նրանց բարձր զարգացման հատած մշակույթն իր արժանիքներով համեմատելի է Միջագետքի ու Եգիպտոսի հնագույն մշակույթների հետ: Այդ մշակույթի հետքերը հյուսիսում հասնում են մինչեւ Կուրան եւ Չեչենա-Իգուշերիս, իսկ հարավում Սիրիս եւ Պաղեստին: Լեռնաշխարհում արշտանոնքային ու կենցաղային իրերի, աշխատանքային գործիքների ու ճարտարապետական կառույցների միակերպությունը վկայում են նրանում ինքնուրույն ու միասնական մշակույթի եւ այդ մշակույթի կրողների ազգակցության մասին, որը գալիս է դեռեւս Բ.ա. 6-5-րդ հազարամյակներից:

Կարելի է ենթադրել, որ շումերական աղբյուրների «Արատտա» անունը տրվել է հնագիտական նյութի հիման վրա հատակ տեղորոշվող եւ աշխարհագրական ամբողջություն կազմող Հայկական լեռնաշխարհի Բ.ա.3-րդ հազարամյակի մշակութային գոտուն: Հօգուտ այս ենթադրության է խոսում այն փաստը, որ միջագետքյան սկզբնաղբյուրներում Հայկական լեռնաշխարհը, սովորաբար, հանդես է գալիս մեկ հավաքական անվամբ՝ Վերին երկիր, Նաիրի, Ուրարտու:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԼՀԳ-Լրաբեր հասարակական գիտությունների

ՀԱՊ-Հին Արեւելի պեզիա, Ե., 1982

ՊԲՀ-Պատմա-քանասիրական համդես

AS-Anatolian Studies

JSC-Journal of Cuneiform Studies

JNES-Journal of New Eastern Studies

АВИИУ - Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. -

ВДИ - Вестник древней истории

ВДИ, 1951, NN 2-4

КСИА - Краткие сообщения института археологии АН СССР

СА - Советская археология

МНМ - Мифы народов мира

THE ANCIENT STATE IN ARMENIA:
A R A T T A
(28-27 centuries B.C.)

The Sumerian epos, one of the oldest in the world, consists of nine epic songs based on the historical events of the 28-27th centuries B.C. Five of them mention the Aratta land, and present study is devoted to the problems of its location, denomination, origins, state structure, economic and cultural life etc.

In recent times the Aratta land was located by researchers on the territory of Afghanistan or Iran or the Armenian upland. But by the author's view Aratta is to be located in the Armenian Upland as far as:

a) according to the epic song "Enmerkar and Ensuhkesdanna" the road from Aratta to Sumer was flowing by "the river of Uruk". The only river crossing Uruk was Euphrates. The Aratta-Sumer road couldn't have been running through the Persian Gulf, otherwise the Gulf would be reflected on the text (usually the Sumerians referred to the Persian Gulf as to "the Sea of Sunrise" or "the Ever-roaring Sea"). Reciprocally the road from Sumer to Aratta would also be the water one. Nevertheless, it was known as one-way road. To the north from Uruk up to the mountains of Armenian Taurus the highest peak doesn't exceed 1000 metres, while in the epos the Aratta land is mentioned as a mountainous country. Consequently Aratta should be located in the area of the Armenian Taurus from where the one-way river road by Euphrates was beginning up to Mesopotamia as witnessed by Herodotus.

b) according to the epic song "Lugalbanda and the Hurrum Mount" one of the land-roads from Sumer was passing through Hurrum. Hurrum was the name of the Hurrian land and it was located to the south-east of the Van lake. To come upon the Aratta land moving in the direction of Sumer-Hurrum we pass through the basin of the Van lake, that means again the Armenian Upland.

c) in the epic song "Enmerkar and the Lord of Aratta" this land is recorded as "the land of sacred laws/rituals". In the song "Gilgamesh and the Land of Living" the god of the sun Utu, helping Gilgamesh to find "the Land of Living" ("The Land of Immortals") presents him seven magic creatures (amulets) "which would show the way to Aratta". Thus we may draw a conclusion that Aratta represents "the Land of Living".

In the Akkadian epos of Gilgamesh the hero reaches the land of people, who were granted immortality after the Deluge ("the Land of Immortals") and on

his way to it he overcomes the Masu mountains. Utnapishtim, a survivor of the Deluge, tells how his boat pulled in to the top of the Nisir mount. When he incensed up and made sacrifices, Gods hold a council there and decided to grant immortality to the survivors of the flood and also to present life to the rest of humanity. On a Sumerian-Akkadian map dated as contemporary to Sargon of Akkad (24-23 ce. B.C.), there is a geographical name preserved as "Mountain of Gods' Council". And it must be corresponded to the mountainous land which has given birth to the Euphrates and Tigris, otherwise to Armenia. In the Bible the survivors' boat had also pulled in to the Armenian Upland, "to the Ararat/d mountains". And as to the Masu mountains which were placed on the way to "the Land of Living", they can be compared with Masius or Masion mountains recorded in Greek and Armenian sources as desposed to the south of Armenian Taurus. Generalising all above mentioned and comparing the information from Sumerian, Akkadian and Hebrew sources, we may conclude that "the Land of Sacred Laws" and "the Land of Living" Aratta, the mount Nisir, mountains Ararat/d and "the Mountain of Gods' Council" must have been located in the Armenian Upland. From the author's point of view those who locate Aratta in other places lack cogent arguments and convincing proofs for the desposition of Aratta. The name of Aratta has no etymology in Sumerian language. Since it was desposed in the Armenian Upland and belonged to the Indo-European premotherland, one can presume that its inhabitants were Indo-European by origin, and the name of the land has also Indo-European roots. Th. Gamkrelidze and V. Ivanov consider that the name "Aratta" has an Indo-European origin and descents from the appropriate root "Waters, River". H. Martirosian's opinion seems more plausible to the author, according to which the origin of the name is Indo-European and means "Sacred Laws" (compare Aratta's epithet "the Land of Sacred Laws"). The author considers that the same root turns up in the names Urartu, Ararat/d, Kardu.

The age-long relationship between Armenia and Mesopotamia are traceable in mythology, giving birth to various epic tales and legends. In the present study the author tries to show that the Sumerian epic tale "Dumuzi and Inanna" and the Armenian "Ara the Beautiful and Shamiram" have the same conceptional and fabulous sources, that is a tale created in Armenia and Northern Mesopotamia in the 6-th millenium B. C., before the migration of Sumerian ancestors. In the tale the tradition of intertribe marriages is reflected. On the basis of Sumerian sources the author has made a preliminary attempt to reconstruct the inherited part of the Arattian mythology. There is also an analysis of traditions and beliefs of Arattians.

Despite the poor factual material the state structure and economy of Aratta are elucidated as much as possible. There are serious arguments to believe that Aratta had its own alphabet. An archeological survey of the 3-rd millenium Armenia is enclosed.

ДРЕВНЕЙШЕЕ ГОСУДАРСТВО В АРМЕНИИ. АРАТТА (28-27-ые вв. до р.Х.)

Древнейший в мире шумерский героический эпос состоит из девяти эпических песен, в основе которых лежат исторические события 28-27-ых вв. до р. Х. В пяти из них упоминается страна Аратта, проблеме местоположения которой, установлению этимологии ее названия, а также вопросам государственной структуры, хозяйственной и духовной жизни данной страны посвящена настоящая работа. До сих пор Аратта располагалась на территориях Афганистана, Ирана и Армянского нагорья. Автор данной работы помещает Аратту в Армянском нагорье исходя из следующего:

а) Согласно эпической песне "Энмеркар и Энсухкешдана" из Аратты в Шумер на кораблях поплыли по "реке Урука". Единственная река, протекающая через Урук, Евфрат. Дорога Аратта-Шумер не могла пролегать через Персидский залив, иначе в тексте упоминался бы залив (Персидский залив шумерами обычно назывался "Море восхода солнца" или "Вечно шумящее море") и из Шумера в Аратту тоже поплыли бы по морскому пути, но дорога была односторонней. Севернее Урука до гор Армянского Тавра наивысшая точка не превосходит высоты 1000м., а в эпосе Аратта упоминается как высокогорная страна. Следовательно, Аратта должна находиться в районе Армянского Тавра, откуда начинался односторонний речной путь по Евфрату до Месопотамии, о чем свидетельствует и Геродот.

б) Согласно песне "Лугалбанда и гора Хуррум" одна из сухопутных дорог из Шумера в Аратту проходила через Хуррум. Хуррум - название страны хурритов, которая находилась на юго-востоке от озера Ван. Чтобы найти страну Аратта, продвигаясь по направлению Шумер-Хуррум, выходим в бассейн озера Ван - вновь на Армянское нагорье.

в) В песне "Энмеркар и верховный жрец Аратты" Аратта названа "страной святых обрядов/законов". В песне "Гильгамеш и страна бессмертных", чтобы найти "страну бессмертных" бог солнца Уту подарил Гильгамешу семь магических амулетов "к Аратте путь указующие", из чего следует, что Аратта есть "страна бессмертных". В аккадском эпосе "Гильгамеш" главный герой достигает страны, где живут люди, получившие после потопа бессмертие ("страна бессмертных"), по дороге к которой преодолевает горы Машу. Переживший потоп Утнапиштим

рассказывает, что, когда его ковчег остановился на горе Нисир (Ницир) и он возжег благовония и принес жертву богам, боги собрались на горе и решили подарить бессмертие пережившим потоп. На шумеро-аккадской карте мира, которая датируется временем Саргона Аккадского (24-23-е вв. до р.Х.), та горная область, откуда берут начало Евфрат и Тигр (т.е. Западная Армения) названа "горой (страной) собрания богов". Согласно Библии ковчег спасавшихся от потопа остановился в Армении ("на горах Арарат/да"). А горы Машу, встретившиеся по дороге к "стране бессмертных", идентичны горам Масиус или Масион (зарегистрированным в греческих и армянских источках), расположенным южнее Армянского Тавра. Таким образом, сопоставление сведений шумерских, аккадских и древнееврейских источников показывает, что "страна святых обрядов/законов" и "страна бессмертных" Аратта, гора Нисир, горы Арарат/д и "гора (страна) собрания богов" располагаются в Армянском нагорье.

Автор считает, что факты, приведенные прежними исследователями для определения местоположения страны Аратта на иных территориях, не являются аргументированным основанием для решения данного вопроса.

Название страны Аратта не имеет объяснения на шумерском языке. Поскольку Аратта помещается в Армянском нагорье и заходит в регион прародины индоевропейцев, можно полагать, что ее жители являются индоевропейцами по происхождению и название страны также имеет индоевропейское происхождение. Т. Гамкрелидзе и Вяч. Иванов считают возможным происхождение названия "Аратта" от индоевропейского корня "вода, река". Не отрицая эту версию, автор более вероятным считает точку зрения Р. Мартиросяна, согласно которой в основе названия лежит индоевропейский корень "святой закон" (ср. эпитет Аратты - "Страна святых обрядов/законов"). По мнению автора данной работы тот же корень имеется в названиях Урарту, Арарат/д, Карду и других географических именах. Многовековые отношения между Арменией и Месопотамией оставили следы в мифических сказаниях этого региона. В работе сделана попытка показать, что шумерское сказание "Думузи и Инанна" и армянское "Ара Гегецик (Прекрасный) и Шамирам" имеют единый сюжетно - концептуальный первоисточник-предание, созданное в Армении и Северной Месопотамии до переселения предков шумеров в 6-ом тыс. до р.Х. По всей вероятности в нем получил отражение обычай межплеменных бракосочетаний. На основе шумерских первоисточников в работе сделана предварительная попытка восстановить мифологию. Книга также содержит в себе верования и обычаи жителей Аратты.

В пределах возможности рассмотрены вопросы государственной и хозяйственной структуры страны Аратта. Имеются серьезные основания для предположения о существовании письменности в Аратте. В конце работы дается общий археологический обзор Армении 3-го тыс. до р.Х.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒԹ Յ ՈՒՆ

Առաջաբան	3
Սկզբնաղբյուրներ եւ ժամանակագրություն	5
Արատտա երկրի տեղադրությունը	10
Արատտան՝ շումերների աչքերով	24
Արատտա, Ուրարտու, Արարատ/դ եւ այլ անունների մասին	29
Շումեր-Արատտա հարաբերությունների արտահայտությունը դիցաբանության մեջ	33
Պաշտամունքը, հավատալիքները եւ սովորույթները Արատտայում	48
Արատտայի պետական կառուցվածքն ու բրմությունը	53
Արատտայի տնտեսությունն ու ապրանքափոխանակային հարաբերությունները	57
Արատտայում գրի գոյության հարցը	80
Հայկական լեռնաշխարհը Բ. ա. 3-րդ հազարամյակում ըստ հնագիտության տվյալների	83
Ամփոփում	88
Համառոտագրությունների ցանկ	72
Summary	73
Резюме	75

«ԴԵՊԻ ԵՐԿԻՐ»

Մատենաշարով լույս են տեսել

ԱՐԱՄԸ

(Մահվան հիսմամբյակի առթիվ)

ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ.

«ԳԵՏԱՇԵՆ»

ԱՐԹՈՒՐ ՄԿՐՏՉԵԱՆ

**«ԻՆՉ Է ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԵԼ
ՀԱՊՈՒԹՈՒՄ»**

ԳԵՈՐԳ ԽՈՒԴԻՆԵԱՆ

«Հ.Յ.Դ. ԱՌԱՋԻՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ»

РУБЕН.

**"Организация А. Р.
Дашнакцутюн"**

НЖДЕ.

**"Открытые письма
армянской интеллигенции"**

«ԴԵՊԻ ԵՐԿԻՐ»

Մատենաշարով լույս կտեսնեն

**«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ»**

(Ամիսյտ գրողի օրագիրը)

ԴՈՒՄԱՆ

**«ՆԱԽԱԳԻԾ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ»**

ՆԺԴԵՂ

«ԺՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»

СИМОН ВРАЦЯН

**"Армения между большевистским
молотом и турецкой наковальней"**

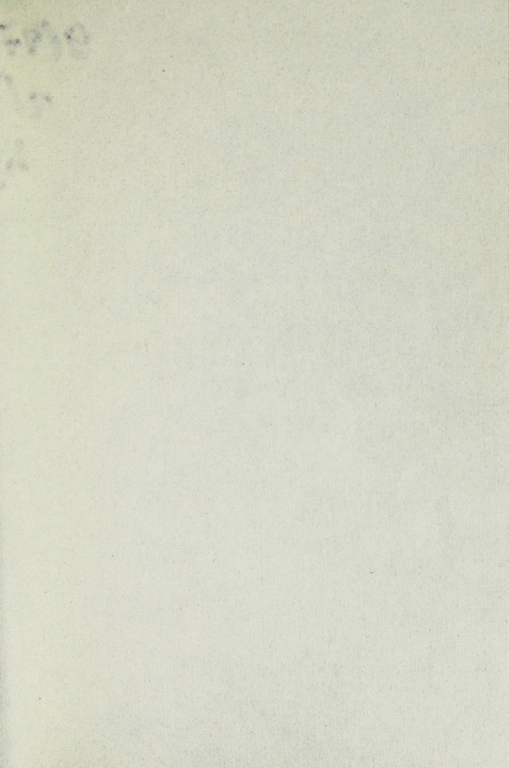
ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ
Հնագույն պետությունը Հայաստանում
Ա Ր Ա Տ Տ Ա

ARTAK MOVSISIAN
The ancient state in Armenia:
A R A T T A

АРТАК МОВСИСЯН
Древнейшее государство в Армении:
A R A T T A

Ստորագրված է տպագրության 20.08.92 թ.: Չափեր՝ 60 x 84 1/16:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Տպագրական 5 մամուլ = 4,65 պայմ. տպ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 5000: Պատվեր՝ 267: Գինը՝ պայմանագրային:

«Միջայել Վարանդեան» հ/պ ձեռնարկություն,
Երեւան, Շոպրոնի փողոց, թիվ 21:

VI-2. 042

9(17.925)

2-91

h2.